

135
5

135
5
✓

सव्यारव्यानाष्टावक्रप्रारंभः

✓

श्रीगणेशायनमः ॥ सर्वज्ञानं समैकं सर्वविद्यानमुत्तमं । जन्वाष्टवक्रसूक्तस्पदीपिकातन्त्रे परा ॥ इह खलु ज्ञानविज्ञानसंपन्नपरमकारुणिकोष्टवक्रो मुनिर्मुक्तिकामनया समुपेतं कं विधिव्यं शर्मदमाद्यधिकारस्वीकारोपदेशपूर्वकमात्मतत्त्वमुपदिशति । मुक्तिमिच्छसि । तां ते तिसां तु ग्रहसंबोधने । हे शिष्य चेत्वं मुक्तिं सर्वानर्थान् निवृत्तिपरमानंदवाप्तिरूपमिच्छसि । तर्हि विषयत्रयथाविषमनर्थहेतुत्वात् तत्त्यज्यते । तथा विषयान् देहादीन् नर्थहेतुभूतांस्त्यज्यते । तत्राहं मेत्यध्यासादासक्तिं माकर्षयित्वा । अनेन बाध्यपदाभिनिर्मुक्त्या गोपदेन न वा ह्येन्द्रियनियग्रूपदमो गीकार उपादिष्टः । अथातः कुर्यान्नियग्रूपशामांगीकारमुपदिशति । क्षमेति । क्षमादि केषु यथापीयूषं अमुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान् विषयत्यज ॥ क्षमार्जवदयातोषसत्यपीयूषवद्भज ॥ १ ॥ नष्टधीनजलं नाग्निर्वायुद्यौर्नवाभवान् ॥ एषा साक्षिणमात्मानं विद्रूपविधिमुक्तये ॥ २ ॥

अर्थहेतुत्वात्सेव्यते तथासेवस्वेत्यर्थः । यद्वासाधनवतुष्टयसंपन्नमधिकारिणं शिष्यं प्रति भगवानष्टवक्रो मुनिर्मुपदिशति ॥ १ ॥ ननु पांचभौतिको देह एवात्मा तथा च भूतानां तत्तत्कर्माणामन्यागोन संभावितः । न हि पृथिव्यादिना स्वभावभूतो गंधादिः कालत्रये पितृज्यत इत्याशंक्य । पृथिव्यादिरूपस्त्वेन भवसीत्याह । न पृथ्वीति । हे शिष्य पृथिव्यप्तेजोवाक्काशास्तित्थर्मरूपस्त्वेन भवसि । ततस्तत्त्वमनात्मधर्मान्विषयांस्तु जेत्यर्थः । न च हं गौरस्तूल इत्यादि प्रतीतेः पांचभौतिको देह एवात्मेत्यत आह । एषा मिति । एषा देहादीनां साक्षिणमेवात्मानं विधिसाक्षात्कुरु । तथा वदेहादेः साक्षात्मा देहादिभ्यो भिन्नः यथा घट इषा घटादौ न इत्यर्थः । नैव्यायकाभिमतमात्मानं निराकरोति । विद्रूपमिति । आत्मज्ञानस्य फलमाह । मुक्तये इति ॥ २ ॥

वितरति निरोधरूपः समाधिरेव केवलो बंधानि वृत्तिहेतुरिति पातं जलमतम पाकर्तुमाह। निःसंग इति। हे शिष्य त्वं वस्तु तो निःसंगः सर्व
 बंधशून्यो सिंक्रियारहितो सि। अत्र हेतुमाह। स्वप्रकाशो निरंजन इति निश्चि यस्य समाध्यनुष्ठानं यत् अयमेव हि निश्चितं त्वेवंधः। तथा च शा
 नातिरिक्तोपायानुष्ठानमात्रं प्रत्युत बंध एवेत्यर्थः॥१४॥ तदेवमात्मज्ञानातिरिक्तः समाधिरपि पूर्व निराकृतः। अथ परिपूर्ण शुद्धबु
 धात्मनि विपरीतधियमुत्सारयेन्नेव विनिष्ठा मुपसंहरति श्लोकद्वयेन। त्वयेति। हे शिष्य इदं विश्वं त्वया व्याप्तं कनकेनैव कटककुंड
 लादिकं। तथा इदं विश्वं त्वयि प्रोतं मृदीव घटशरावादिकं। हे शिष्य त्वं यथार्थतः परमार्थतः शुद्ध-अविद्यातकार्यज्ञां कातीतः शुद्ध
 बुद्धस्वप्रकाशाविदोपो सि। एवं च सर्वरसगंधसर्वरसो नेति नेती चेति श्रुतिद्वयानुसारेणोक्ताभ्यामध्यारोपापवादाभ्यां निःप्रपंचमा
 निःसंगो निःक्रियो सित्वं स्वप्रकाशो निरंजनः। अयमेव हि ते बंधः समाधि मनुतिष्ठसि॥१४॥ त्वया व्याप्तमिदं विश्वं तु
 यि प्रोतं यथार्थतः। शुद्धबुद्धस्वरूपस्य मागमः सुद्विततां॥१५॥ निरपेक्षो निर्विकारो निर्भरः शीतलारायः। अ
 गधबुद्धिरमुष्यो भवति न्मात्रवासनः॥१६॥ ॥ ॥
 मतत्वं मुपादिष्टं भवति। हे शिष्य परिपूर्ण शुद्धबुद्धस्वरूपस्य सुद्विततां विपरीतवितरति मागमः माकोषीरित्यर्थः॥१५॥
 प्रतीयमानो षडूर्मयः षडभावाविकारा न त्वद्भूतास्तु तद्विलक्षण इत्याह। निरपेक्ष इति। हे शिष्य त्वं निरपेक्षः अज्ञानापिपामादि
 षडूर्मिसंसर्गातीतः तथा निर्विकारः जायते स्मि वधते विपरिणामते अपक्षीयते न नश्यतीत्येवं विधायै विकाराप्रोक्तो षडभा
 वाविकारास्तत्संसर्गरहितः स्त्वमित्यर्थः। तर्हि कीदृशो हमित्यत आह। निर्भर इति निर्भरं विदुषं रूपः शीतलसुखरूप आमुक्तिसमय न
 माभिव्याप्यते तेतिष्ठतीत्याशयः। अगध अतलस्य त्रा अपरिधिना बुद्धिस्वरूपवैतन्यं तद्रूपः अमुष्यः अविद्याकृतसोभरहितः स्ववस्तु
 तो सि। अतस्तं क्रियामाचरहितं चिन्मात्रं निश्चयो भवेत्यर्थः॥१६॥ ॥ ॥ प्रथमप्रकरणं ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥७॥ ॥७॥

ननु सर्वरज्जुसर्पवत्कल्पितस्याभावतस्तानंद एवात्मेति चेत्तर्हि बंधमोक्षावात्मनः किं निबधनादित्याशङ्क्याह मुक्तमिमानितीति हि नि
श्चितं मुक्ताभिमान्येव मुक्तः अपि बद्धाभिमाना बद्धः अत्र किं वदतीति प्रमाणयति किं वदतीति या मतिः सा गतिर्भवेत् इयं हि प्रसिद्धा
किं वदतीति विद्वज्जनश्रुतिः सत्या अबाधितार्थात् तं विद्या कर्मणि समन्वारयेते पूर्वप्रज्ञाचेति श्रुतिपरिगृहीतत्वात् त्वय्येव वापि गामि
मानिकावेव बंधमोक्षौ ननु वास्तवावित्यर्थः पूर्वोक्तोप्ययमर्थो दुर्बोधत्वात् पुनः पुनः शिष्यबोधार्थं स्मरन्भावमित्यादिस्मृति
परिगृहीतत्वात् तथा चामुच्यते इत्यरोषः ॥१०॥ ननु जीवात्मानः पारमार्थिकावेव बंधमोक्षाविवतार्किकारां कामपाकर्तुमाह आत्मेति
आत्मा भ्रमात्तदेहं वत्प्रतादात्म्यभ्रमात्संसारवानिवप्रतीयते ननु वस्तुतः संसारी अत्र दशहेतुनाह साक्षीति। कर्तुरहंकारादेः साक्षी न
कर्ता विभुः विविधभवत्यस्माद्विभुः सर्वाधिष्ठानां पूर्णव्यापकं एकं सजातीयविजातीयः स्वगतभेदरहितः मुक्तस्तत्त्वात्मा प्राप्यतत्कार्यातीतः श्वि
त्स्वप्रकाशवैतन्यरूप अक्रियश्चेष्टारहितः असंगः सर्वसंबंधरह्यः असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः निस्पृहः विषयाभिलाषरहितः शांतः प्र
वृत्तिनिरतिरहितः सत्समादृस्तुतो न संसारीत्यर्थः ॥११॥ अहं हि परिच्छिन्नो ममेदं देहो सुखी दुःखी च ह मिति भ्रमस्यानादिरपरंपरागतस्य
ओत्पत्तासाक्षी विभुः पूर्ण एको मुक्तश्चिरक्रियः असंगो निस्पृहः शांतो भ्रमात्संसारवानिव ॥११॥ मुक्ताभिमानि मुक्तो हि बद्धो बद्धा
भिमान्यपि किं वदतीति ह सत्येयं या मतिः सा गतिर्भवेत् ॥१२॥ कुरुच्छं बोधमद्वैतमात्मानं परिभावय आभासो हं भ्रममुक्ताभावं वा
ह्यमथांतरं ॥१२॥ देहाभिमानपाशेन विरबद्धोऽसि पुत्रकं ॥ बोधो हं सानखड्गेन तं निहृत्य सुखी भव ॥३॥
सकृद्भावना निवर्तयितुं मशक्यत्वादात्तवृत्तिरसकृदुपदेशादिति व्याससूत्राच्च पुनः पुनरद्वैतात्मभावनां विजायैतो भावना निवृत्तिपुरः
सदा मुपदिशति ॥ कुरुच्छं मिति हे शिष्य आभासो हं अहंकारो ह मिति भ्रममुक्ताबाध्यं भावं ममेदं देहादिकमिति बाध्यपदार्थविषयं भावं
अथ वांतरभावं सुखी दुःखी च ह मिति आंतरपदार्थविषयं भावं भावनां मुक्ता अकृत्वा कुरुच्छं मसंगबोधस्वरूपमद्वैतमात्मानं परि
समताद्यापकं भावयेदित्यर्थः ॥१२॥ अनादिरयं देहाभिमानः सकृद्भावना निवर्तत इति पुनः पुनर्ज्ञानखड्गेन तं निहृत्य सुखी भ
वेत्याहं हि पुत्रशिष्यत्वे देहे अहमित्यभिमानपाशेन विरबद्धोऽसि अतो बोधो हं विद्रुपो ह मिति विज्ञानखड्गेन पुनः पुनः तं
देहाभिमानेति ॥

पारो निहृत्य नितरां स्थित्वा सुखी भव ॥१३॥ ॥ श्री रामायनं मः ॥ ॥ ७॥

ननु शुभबुधस्वभावस्यैकस्य नित्यमुक्तस्यात्मनो बंधः किं निबन्धनो यस्य बंधस्य निवृत्त्यर्थं विवेकिनो यतस्तद्व्याशंक्यं नित्यमुक्तस्यापि प्रातीतिकबंधहेतुमाह। एक इति हे शिष्य सर्वस्य द्रष्टा प्रातिशरीरमेकस्त्वमसि। ततश्च व्यापकत्वात्। सर्वस्य मुक्तप्राप्तो सिद्धिर्हा ध्यासवशात्। बंधे प्रतीयमानेऽपि वस्तुगत्या मुक्तो सीत्यर्थः। अयमिति हि निश्चितं अयमेव ते बंधो यदीतरं हेतुद्विरूपं परिच्छिन्नं दृष्टारं पश्यसीत्यर्थः॥६॥ पूर्वकर्मबंधहेतुत्वं। अथानर्थहेतुं वदन्नेव तन्निवृत्तिपरमानंदराश्या रूपाय मनुवदति। अहं कर्तेति हे शिष्य अहं कर्तेत्येवं रूपो यो ह मानः अहमिति आत्मनिकर्तृत्वाभिमानस्तद्रूपो महान् रूपाणां सर्वः सुखदुःखविषावहस्तेन दर्शितः कवलीदूतौ तः करणा न कर्ता अहं अकर्ता आत्मा इत्येवं रूपं विश्वासा मृतं पी एको द्रष्टा सिसर्वस्य मुक्तप्राप्तोऽसि सर्वदा॥ अयमेव हि ते बंधो दृष्टारं पश्यसीतरं॥६॥ अहं कर्तेत्यहं मानमहाहृष्टा हि दर्शितः। नाहं कर्तेति विश्वासा मृतं पीत्वा सुखी भव॥७॥ एको विशुद्धबोधो हमिति निश्चयवद्भिना॥ प्रज्वालितानां गहनं वीतशोकः सुखी भव॥८॥ यत्र विश्वमिदं भातिकल्पितं रज्जुसर्पवत् आनंदपरमानंदः स त्वा अनुभूय सुखी भव प्राप्तपरमानंदो भवेत्यर्थः॥७॥ एको विशुद्धबोधो हमिति। एकः स बोधस्तं सर्वं वर॥९॥ ॥ विशुद्धबोधः स्वप्रकाशविहता हमिति निश्चयान्तिना अज्ञानभक्त्यं गहनं वनं प्रज्वाल्य प्रकर्षणं दृष्ट्वा मोहरागद्वेषप्रवृत्तिजन्मापायाद्वीतशोको विगतदुःखः स न सुखी भवेत्यर्थः॥८॥ कर्मबंधहेतुत्वं। ननु ज्ञानेन अज्ञानराहस्यमपि सत्यस्य प्रपंचस्य ज्ञानादि निवृत्ते वीतशोकः कथं स्यादित्याशंक्यं प्रपंचरज्जुभुजैर्गतुल्यत्वात्। ज्ञानादि निवृत्तौ दुःखहेतोरभावात् वीतशोकता स्यादेवेत्याहाय त्रेति। यत्र बोधो रद्विश्वैरज्जुसर्पवत्कल्पितं अधिष्ठानाज्ञानकल्पितं भाति। स बोधाश्चिदात्मा त्वं सुखं वर। यथा स्वप्नदृश्यामज्ञानकल्पितं व्याघ्रादिकं त्रयद्विधं विनिवृत्य सुखं वरति। तद्वदित्यर्थः। ननु दुःखहेतुप्रपंच निवृत्तौ दुःखाभावमात्रे स्यात्सुखं तु कथं स्यादित्याशंक्यं स्वभावत एव त्वं नित्यानंदस्वरूप इत्याहा आनंदेति। आनंदेभ्यो मनुष्यलोकदेवलोकानंदेभ्यः परमउत्कृष्ट आनंदस्त्वमि

त्यर्थः एतत्तस्यान्याभिप्रायानामप्यज्ञानात्प्रज्ज्वलितानां गहनं वीतशोकः सुखी भव॥८॥ यत्र विश्वमिदं भातिकल्पितं रज्जुसर्पवत् आनंदपरमानंदः स त्वा अनुभूय सुखी भव प्राप्तपरमानंदो भवेत्यर्थः॥७॥ एको विशुद्धबोधो हमिति निश्चयवद्भिना॥ प्रज्वालितानां गहनं वीतशोकः सुखी भव॥८॥ कर्मबंधहेतुत्वं। ननु ज्ञानेन अज्ञानराहस्यमपि सत्यस्य प्रपंचस्य ज्ञानादि निवृत्ते वीतशोकः कथं स्यादित्याशंक्यं प्रपंचरज्जुभुजैर्गतुल्यत्वात्। ज्ञानादि निवृत्तौ दुःखहेतोरभावात् वीतशोकता स्यादेवेत्याहाय त्रेति। यत्र बोधो रद्विश्वैरज्जुसर्पवत्कल्पितं अधिष्ठानाज्ञानकल्पितं भाति। स बोधाश्चिदात्मा त्वं सुखं वर। यथा स्वप्नदृश्यामज्ञानकल्पितं व्याघ्रादिकं त्रयद्विधं विनिवृत्य सुखं वरति। तद्वदित्यर्थः। ननु दुःखहेतुप्रपंच निवृत्तौ दुःखाभावमात्रे स्यात्सुखं तु कथं स्यादित्याशंक्यं स्वभावत एव त्वं नित्यानंदस्वरूप इत्याहा आनंदेति। आनंदेभ्यो मनुष्यलोकदेवलोकानंदेभ्यः परमउत्कृष्ट आनंदस्त्वमि

आत्मोक्तकीदृशविरक्तिमुक्तिरिति नैय्याधिकाः दुःखप्राप्तावपरिपालनमुक्तिरिति प्रभाकराः आत्महानमुक्तिरिति बोधायन्यादिम
 तानिराकुर्वन्नेवात्मज्ञानोज्जीवमुक्तदशमाह । यदीति हेमिष्यपरितरेह एथकृत्यदेहादिभ्यो विविध्य । विविधविश्रम्यविदेकाग्रो
 भूत्वातिष्ठसि । तर्हि त्वमधुनैव इदानीं जीवदशायामेव सुखी प्राप्तपरमानन्दः अतएव शांतः सुप्रसन्नमनाः बन्धमुक्तः कर्तृत्वभोक्तृ
 त्वप्रमुखानर्थरहितो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु वर्णश्रमप्रयुक्तानि कर्माणि विहाय विविधविश्रम्यावस्थानं कथं युक्तमित्याशङ्क्या
 त्मवर्णश्रमादिधर्मलक्षण इत्याह ॥ नत्वमिति । त्ववर्णश्रमिवारिविलक्षण इत्यर्थः । न च ब्राह्मण इत्यादिवा सुषप्रत्यक्षव
 त्पारात्मैव वर्णश्रमवित्याशङ्क्याह । नाक्षगोचर इति । अयं ब्राह्मण इत्यादिप्रत्ययास्तु देहगोचरा एव न त्वात्मगोचरास्तस्येति
 यकज्ञानागोचरत्वादित्यर्थः । तर्हि कीदृशो ह्यमित्याशङ्क्यात्मानं निरूपयन्नेव तद्विश्रान्तिफलमनुवदति असंगः सर्वोपाधिसं
 गरहितः निराकारो विश्वसाक्षी त्वमसि । अतश्चासंगादिरूपस्य तव वर्णश्रमविलक्षणत्वात् कर्मासक्तिपरिहाराय विविध
 यदिदेहं एथकृत्यविविधविश्रम्यातिष्ठसि । अधुनैव सुखी शांतो बन्धमुक्तो भविष्यसि ॥ ३ ॥ न त्वं विप्रारिको वर्णो नाश्रमी नाक्षगो
 चरः असंगो सि निराकारो विश्वसाक्षी सुखी भवे ॥ ४ ॥ धर्माधर्मौ सुखदुःखं मानसा निनते विभो । न कर्ता सि न भोक्ता सि
 श्रम्य सुखी भव । प्राप्तपरमानन्दो भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु वेदोदितकर्मविहाय विविधविश्रान्तो विप्रप्रत्यवायप्रसंग इत्यत आह । धर्मा
 धर्माविति ॥ धर्माधर्मादयो मनो धर्मा एव कालत्रये पितैः सह तव बन्धो नास्तीत्यर्थः । न कर्तेति । किंच विहितनिषिद्धकर्मक
 तुं धर्मादिद्वारा सुखदुःखभोक्तृत्वं तदपित वनास्ति । शुभबुधस्वरूपत्वात् । त्वं सर्वदा मुक्त एव । अज्ञानमात्रविजृम्भिते बन्धदुः
 खेते तु विविधविश्रान्त्यैवाज्ञाननिरन्त्यानविजृम्भितेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विषयाश्च विषयवत्पुनस्तत्पुनः पीयूषवद्भजेति मोक्षोपायः प्रथमश्लोके उपदिष्टः परंतु विषयाणां विषयतुल्यत्वे सत्यात्मनः पीयूषतुल्य
 त्वेव हेतुर्नोक्तो तस्तत्र हेतुवदनेव षोडशश्लोकोपदेशो मोक्षहेतुश्चिदात्मावस्थाध्वस्त विश्वं समेतो व्याप्या वेत्ति तो मुकुर इव स्वा
 ध्वस्तशरीर इति तद्भावोपपत्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्युपपत्तिमुखेन प्रकरं यंगद्वयं निश्चोक्तं येषां साकार इति अथ संग्रहश्लोका इत्यादिना पा
 हे त्रिष्यसाकारं शरीरादिकं अनन्तं मिथ्या भूतं विधि अतस्तद्विषयवत्पुनस्तत्पुनः निराकारमात्मतत्वं निश्चयं कालत्रयावस्थापि विधि
 सर्वसाक्षित्वान्नित्यविज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतेः अत एतत्तत्त्वे विना ज्ञेयपदेशेन न उपदिश्यमानेन तत्रैव विद्यमानावस्थानेन पुनर्भवस्य
 संभवसिद्धिरित्यर्थः ॥ १॥ अथ वर्णश्रमधर्मसूत्रशरीरात् पुण्यापुण्यधर्मकस्त्रिंशद्विंशति लक्षणं परिपूर्णवैतन्यं सदृशं ते
 नैव निरूपयति यथैवेति यथैवादर्शप्रतिबिंबितं शरीरादौ अंतर्मध्ये परितो बाह्ये आदर्शो व्याप्य वर्तते तथैव स्वाध्वस्ते अस्मिन्
 सूत्रे शरीरे अंतः परितश्च परमेश्वरश्चिदात्मा व्याप्य स्थितः तथा च यत्र विश्वमिदं भातिकल्पितं रज्जुसर्पवदित्यादिः सर्वोपि प्रकरणा
 र्थः स ते परं रूपं सूचितः ॥ २॥ आदर्शदृष्टं ते परिछिन्नत्वादिति भाष्येति स्वाध्वस्तशरीरांतरवर्तित्वं न स्पष्टमतो घटाकारादृष्टं ते
 साकारमनन्तं विधि निराकारं तु निश्चलं ॥ एतत्तत्त्वोपदेशेन न पुनर्भवसंभवः ॥ १७॥ यथैवादर्शमध्यस्थैरूपैः प
 रितस्तु सः तथैवास्मिन् शरीरे तः परितः परमेश्वरः ॥ १८॥ एकं सर्वगतं व्योम बहिरंतर्यथा घटे नित्यं निरंतरं
 तत्सर्वं भूतगणेतथा ॥ १९॥ ॥ इत्युपनिषत्श्लोकाः ॥

त न बाह्याभ्यंतरव्यापकत्वमाह एकं सर्वगतमिति मथा सर्वगतमेकं नित्यं व्योम घटे पटादौ बहिरंतर्यथ वर्तते तथा नित्यमविना
 शि ब्रह्म सर्वभूतगणैर्बहिरंतर्यथ निरंतरं सर्वदा वर्तत इत्यर्थः ॥ एष त आत्मा सर्वस्यांतर इति श्रुतेः अतश्च बोधो ह
 मिति ज्ञानरवद्वेन देहाहंभावपाशं निहृत्य सुखी भवेत्यर्थः ॥ ३॥ ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचिताया मष्टावक्रटीका
 या प्रथमप्रकरणे ॥ श्री ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ७॥

इत्थं गुरुं किं पीडुषास्वाहनुभवमात्मनः। आविश्चकार माश्चर्यं निष्योनिजगुरुप्रति। तत्र तावच्छिष्यश्चिद्रूपात्मानुभवमाविः कुर्व
 नेव गुरुकृतोपकाररव्यापनाय प्राचीनसंस्कारकृतात् बाधितानुवृत्त्या प्रतीतस्य मोहविडंबनस्य स्मरणमाविः करोति अहो
 इति। अहं ह्यस्मात्कृतस्यानुभवादहो इत्याश्चर्यं अहं निरंजनः सर्वोपाधि विनिर्मुक्तः शांतः सर्वविकारातीतः प्रकृतेः परोमाया
 धकारस्य रश्मिभ्यो बोधः स्वप्रकाशः विद्रूप इत्यर्थः। गुरुपकाराख्यः परायणो हविडंबनमनुस्मरति। एतावन्तमिति प
 तावन्तं गुरुपदेशावधिकं कालं मोहेन देहात्मा विवेकेन विडंबित एव सां प्रतंतु भी गुरुप्रसादात्मानं दात्मानुभवोस्मीति
 विवक्षितोर्थः ॥१॥ ॥ पूर्वकालीनं मोहविडंबनमुक्तं प्रतिगुरुप्रसारात्मम देहात्मविवेको स्तीति सोपपत्तिकमा
 हायथेति। अहं यथा जगत्प्रकाशयामि। तथैव एनं रूढदेहं प्रकाशयामि। तथा वदेहो नात्मा प्रकाशित्वा जगद्दृश्यार्थः।
 अहो निरंजनः शांतो बोधो ह्यप्रकृतेः परः॥ एतावन्तं महकालं मोहेनैव विडंबितः ॥१॥ ॥ यथा प्रकाशयाम्येको दे
 हमेनं तथा जगत्। अतो मम जगत्सर्वमथवाचनं किं वन ॥२॥ ॥ सशरीरमहो विश्वपरित्यज्य मया धुना। कुतश्चि
 कौशलादेव परमात्मा विलोभ्यते ॥३॥ ॥

कस्तर्हि जगद्दिदेहात्मनोः संबंध इत्याशं स्य युक्तिविचारोऽध्यासिकः संबंधः परमार्थगत्या धनकाश्चि संबंध इत्याह। अतो ममेति
 म अतो ह्यस्यत्वात्सर्वदेहप्रमुखजगत्स मदीयमप्यध्यस्तमित्यर्थः। अथवा परमार्थवितारे किं वन किमपि देहादिकं मम न वै वम
 ध्यस्तमित्यर्थः। तदेव मध्याशेषापापवादाभ्यां प्रकृतेः परो बोधो ह्यमि त्वेवावस्फुरीकृतं ॥२॥ ननु लिङ्गदेहाकारणदेहावस्थवि
 वेकाभावे कथं ह्येत्येति रिक्तात्मबोध इत्याशं स्य। ततोपि विवेकांजनोऽत्मानुभव इति। सशरीरमिति। अहो इत्याश्चर्यं सशरी
 रलिङ्गशरीरकारणशरीरसहितं विश्वपरित्यज्य विचारतः एतत्कसन्नयानिधिष्य कुतश्चि उवाचावाप्येपि देहो लब्धा को
 शलावातुयादेव परमश्रेष्ठः आत्मा माया विलोभ्यते। नान्यः परमात्मविलोकनोपाय इत्यर्थः ॥३॥ ॥

ननु आत्मनः अस्तित्वेति आत्मप्रकाशाभावात् जगत्कथं भासत इत्याशोक्यस्वरूपचैतन्यबलादेवेत्याह प्रकाशादिति प्रकाशो नित्यबोधः मेम
मनिजं स्वाभाविकं स्वरूपं अहं ततः प्रकाशात् अतिरिक्तः भिन्नो नास्मि अतो मम यदा विश्वं प्रकाशते तदा हं भासेम इति प्रकाशादेव भास
तो स्वरूपचैतन्ये वेदा सकंतदा कथं अस्तानमिति चेन्नैवं न हि स्वरूपचैतन्यमस्तानविरोधि किं त्वज्ञानसाधकमेव अन्यथा जडस्य सिद्धे
वनस्यात् किं वा त्मस्वरूपप्रकाशाभावे स्वात्मनोप्यसत्त्वं प्रसक्तिर्जगदाध्य प्रसंगश्च तस्माद्यदा विश्वं प्रकाशते तदा त्मस्वरूपप्रकाशादेव
ति भावः ॥८॥ ॥ प्रकाशोप्यात्मनि अस्तानवशात् विश्वं भासते इति महदाश्चर्यं सदृशं तमाह अहो इति स्वप्रकाशोपि मयि अस्तानाद्विकल्पि
तरवितमध्यस्तं विश्वमपि भासते अहो आश्चर्यमिदीयथा गुत्पादौ रूप्यादिकं भासते तद्वदित्यर्थः ॥९॥ ॥ ननु मायाया विकारित्वात् तत्रैव विश्वमु

प्रकाशो मे निजं रूपं नातिरिक्तं स्पष्टं ततः यदा प्रकाशते विश्वं तदा हं भास एव हि ॥८॥ ॥ अहो विकल्पितं विश्वमज्ञानात् मयि भासते
रूप्यगुक्तौ फणीरजौ वारिसूर्यकरे यथा ॥९॥ ॥ मतो विनिर्गतं विश्वं मय्येव लयमेव्यति मृदिकुं भोजले वीधिकेन के कटकं यथा
॥१०॥ ॥ अहो अहं न मो मय्यविनाशो यस्य नास्ति मे ॥ ब्रह्मादिस्तं वपर्यंतं जगन्नाशोपि तिष्ठतः ॥११॥ ॥

सद्यते तत्रैव लयमेति ननु चैतन्यात्मनाति सांख्यमतमपाकर्तुमाह मतो विनिर्गतमिति इदं विश्वं मत्त एव विनिर्गतं मय्येव लयमे
व्यति प्राप्स्यति यथा मृदादौ कुं भादिस्तद्वदित्यर्थः न वा त्रप्रमाणाभाव इति शं कनीये यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातामि
जो विनश्यत्यस्यैव त्वभिसंविशतीति श्रुतेः ॥१२॥ ॥ ननु ब्रह्मवे जगदुपादानकरणं तस्य तद्वि विकारित्वात् मृदादिव द्विनाशित्वापत्ति
रित्याशंक्याह अहो मिति अहो आश्चर्यं रूपो हं यस्य मम सर्वोपादानत्वस्वीकारात् अत एव शेषकायेपादानत्वादविनाशित्वेन स
र्वोक्तृष्टायमहं नमः ब्रह्मादिदेवतावत्प्रलये विनाशो कां निराकरोति ब्रह्मादिति ब्रह्मादिस्तं वपर्यंतं यत् जगत् तस्य नाशोपि
तिष्ठतः प्रलयेपि स्थितिमतो यस्य मे नाशो नास्तीत्यर्थः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः ॥१३॥ ॥ श्रीगुरवे नमः ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥

नन्वात्मासुखदुःखावच्छेदकदेहत्वाच्चानात्माहंकाररूपत्वात्तदेवगमनागमनवानित्याशंक्याह। अहोअहमिति। अहोअ
श्चर्यरूपोहं। आश्चर्यरूपायमहं नमः। आश्चर्यरूपत्वमेवाह। एकोहमिति। नानासुखदुःखावच्छेदकदेहवानप्यहमेकएव। यथा
नानासंकपनिःकंपत्वावच्छेदकजलोपाधिवानपि भानुरेकएवेत्यर्थः। क्वचिदिति। किमप्यस्त्वित्यपरिच्छिन्नाहंकारविलक्षणो
हंक्वचिदपि न गतवेत्यर्थः॥१२॥ ॥ नन्वात्मनि निःसंगे शरीरसंसर्गितया जगद्विधारकत्वादित्याशंक्याह। अहोअहमिति। प्रथम
पादार्थः पूर्ववत् इति कारणान्नमत्समोदक्षः असंभाव्य कार्यविधानवृत्तुरः। कोऽस्ति येन हेतुना शरीरेण असंस्पृश्यं
तापडेनोल्मुकवत् असंबन्धैव। निरंबहुकालं विश्वं स्थावरं जगमेमपाधते॥१३॥ ॥ नन्वसंबन्धस्य न जगद्विधारकत्वं सर्वं

अहोअहनमोमहं मेकोहं देहवानपि॥ क्वचिन्नगंतानागतस्याव्याप्यविश्वमवस्थितः॥१२॥ ॥ अहोअहनमोमहं
रक्षोनास्तीति मत्समः॥ असंस्पृश्यशरीरेण येन विश्वं निरंधतं॥१३॥ अहोअहनमोमहं यस्य मे नास्ति किं वना
अथवा यस्य मे सर्वं यद्वा अन्नसंगोचरं॥१४॥ ॥ ज्ञाने ज्ञेयं तथा ज्ञाता जितयनास्ति वास्तवं॥ अज्ञानादमाति
यन्नेदं सोहमस्मि निरंजनः॥१५॥ ॥

स्येवमित्यादेर्गृहाद्विधारकत्वादित्याशंक्याह। अहोअहमिति। अहोआश्चर्यरूपोहंतस्मैमेनमः। यस्य मे संबन्धिपरमार्थ
गत्या किं वन किमपि नास्ति। परमार्थः। सतो द्वितीयस्येव भावात्। अथवा यत्त्वा अन्नसंगोचरतावत्सर्वं यस्य मे मम संबन्धि
मिथ्यातादात्म्यसंबन्धि सुवर्णकुडलादिव। इत्यर्थः। अतएव सर्वसंबन्धित्वात् यावत्सर्वसंबन्धित्वात्। अहोआश्चर्यरूपायम
हं नमस्त्यर्थः॥१४॥ ननु त्रिपुटीरूपसंसारस्य पारमार्थिकत्वात् कथं मिथ्यातादात्म्यसंबन्धो जगदात्मनो रित्याशंक्याह। ज्ञाने ज्ञे
यमिति। ज्ञाने ज्ञेयं तथा ज्ञाता इत्यादिकं त्रितयं त्रिपुटीरूपसंबन्धे वास्तवं पारमार्थिकं नास्ति। यत्र मयि इदं त्रितयं अज्ञानादने
वं वना। ज्ञानान्मिथ्यातादात्म्येनाभ्यस्तं भाति। अतएव वस्तुगत्याहं निरंजनः प्रपञ्चमलसंबन्धवस्तुनोऽस्मीत्यर्थः॥१५॥ ॥

ननु निरंजनस्य कथं दुःखसं बंध इत्याशंक्य। हेन भ्रांति मूल क एवा सो ननु वास्तुवर त्याहा हेन मूलमिति आ
हो आश्चर्ये निरंजनस्याप्यात्मानः हेन मूलं दुःखं हेन भ्रमोक्तो दुःखाध्यासो ननु वास्तवं दुःखमित्यर्थः ॥ १८ ॥
इत्याध्यास महा व्याधेः किं नेषजमित्याशंक्य ह। नान्यदिति अमलो माया त कार्या नीतश्चिन्मात्रस्वरूप एको ह।
एतन्प्रतीयमानं सर्वं दृश्यं जडजातं मृषामिथ्यान परमार्थिकमिति बोधान्य तस्य दुःख व्याधे नेषजं नास्तीत्य
र्थः ॥ १९ ॥ न न्वये हेन प्रपंचाध्यासः किं निमित्तः किमुपादान क इत्याशंक्य ह। बोधेति बोधमात्रश्चिदेकस्व
रूपो ह मेव पारमार्थिकः। माया सर्वापादान भूतेन कर्ताज्ञानादस्वज्ञानरूप निमित्तादहंकार प्रमुख उपाधि
मि हेतु मूलमहोदुखं तान्य तस्यो ने षजं। दृश्यते तन्मृषा सर्वमेको ह विदु सोमलः ॥ १९ ॥ बोधमात्रो ह
महानोदुपाधिः कल्पितो मया ॥ एव विमृशतो नित्य निर्विकल्पो स्थितिर्मम ॥ २० ॥ अहो मयि स्थितं वि
न श्वं वस्तु तो मयि स्थितं न मे बंधो स्ति मोक्षो वा भ्रांतिः ज्ञातानिराश्रया ॥ २० ॥ स शरीरमिदं वि भूतं किं वि
दिति निश्चितं ॥ अध्विन्मात्र आत्मानं तत्कस्मिन्कल्पनाधुना ॥ २१ ॥ हेतु प्रपंचः कल्पितः पुन विचारस्य कलमा ह
एवमिति। एवमित्यं विमृशतो विचारयतो मम निर्विकल्पो निरस्तं हेतु स्वरूपवैतन्ये मिति प्राप्तिर्जाता ॥ २० ॥ ननु स्वरूपवैतन्यप्र
तिरूपा मुक्तिः प्राप्यते विचारजन्या चेत्तदा मुक्तेर्विनाशायतिः जन्यभावस्य विनाशित्वं नियमाद्विचारजन्या चेत्तदा विचाररहिताना
मपि मोक्षापत्तिरित्याशंक्य ह। अहो इति वस्तु तो मम मबंधो नास्ति न च मोक्षोऽप्यस्ति नित्य विदुषत्वात् तर्हि शास्त्र विचारस्य किं फलं
मित्याशंक्य भ्रांति निरतरेव तत्फलमित्याह। अहो मयाति अहो आश्चर्यं मयि स्थितं मयि विश्वं वस्तुतः कालत्रयेपि मयि ना
स्ति तमिति विचारतो भ्रांतिरेव शांतो ननु परमानंदो वाधिर्जनितः। आत्मनः सर्वं परमानंदरूपत्वात्। किं दृष्टं भ्रांतिः निराश्रया
उक्ते विवारादज्ञानस्य नष्टत्वात् निमूलं त्यर्थः ॥ २१ ॥ न न्वाधिष्ठानस्यापानस्य स विवर्तः। मुक्तेष्वपि प्रपंचोदयः स्यादित्याशंक्य ह।

॥६॥
२ क्रिमस्मिन्मूलध्वनिगानेविभक्तलपनास्यानकस्मि
२ नपतीत्यर्थः॥१२९॥ ॥श्रीरामायनमंत्रः॥१३॥

ननु सर्वस्य प्रपञ्चस्य अवास्तवत्वे वर्णजात्याश्रयशरीरमप्यवास्तवमिति। शरीराविशेषस्य धिरुत्पप्रवर्तमानं विधिनिषेधास्त्रमप्य
त्या वास्तवस्यासंभावत इति तत्स्वर्गनरकयोरप्यवास्तवत्वं स्वर्गादावनुरागो नरकादिभ्यश्च भयं न स्यात्किं वशास्त्रबोधो बंधमोक्षो
वपि वास्तवो न स्यातामित्याशंक्येष्टापत्यापरिहरति। शरीरमिति। शरीरादिकमेतत्कल्पतामात्रमेव निहात्मनः सञ्चिदानंदस्य रूपस्य
मम एतेः शरीरादिभिः किमपि कार्यं साध्यं विधिनिषेधादिकं तु अविद्यावतमेवाधिक्यप्रमाणमित्यर्थः॥२॥ ॥ स्वर्गादिभिः किं
मेकार्यमिति विप्रागुतं अथ ह लोके नापि मे कार्यं नास्तीत्याह। अहोजनेति। न द्वैतपश्यतो मम। अतो इत्याश्रयेजनसमूहेऽपि आरण्य
मिव संवृत्तं सज्जानंतस्मादहं मिथ्या तत्वे करति प्रीतिं करवाणि न कृमीत्यर्थः॥२॥ ॥ ननु शरीरस्याहं ममता स्पष्टतया नुरागविषय
त्वादहंकारस्याप्यहंतास्य रतया नुरागविषयत्वात् तत्र स्पृहास्यादित्याशंक्याह। नाहमिति हे हो न जडत्वात् नापि मे देहः मम निमित्तं
शरीरं स्वर्गनरकौ बंधमोक्षौ भयंतथा। कल्पनामात्रमेवैतत्किं मे कार्यं निहात्मनः॥२॥ ॥ अहोजनसमूहेऽपि न द्वैतपश्य
तो मम। आरण्यमिव संवृत्तं करति करवाण्यहं॥२॥ ॥ नाहं देहो न मे देहो जीवो नाहं अहं हि विदुः। अयमेव हि मे बंधा
सीद्या जीविते स्पृहा॥२॥ ॥ अहो भुवनकल्लोलैर्विविधैर्द्राक् समुत्थितं॥ मय्यनंतमहं बोधो विदुः वा ते समुद्यते॥३॥
राजीवोऽहं करो नाहं कर्तृत्वात्। आत्मनश्च अकर्तृत्वात्। कस्तर्हि त्वमिथ्या शंक्याह। अहं हि विदुः। वित्स्वरूपमेवाहमित्यर्थः॥
कुनस्तर्हि विवेकिनामपि जीविते स्पृहेत्याशंक्याह। अयमेव हि विदुः। जीविते स्पृहा अयमेव बंधः प्रागासीत् जीवनार्थं हि पुमा
नसुवर्णहरणादिकरोतीति जीवे बंधः बंधहेतुत्वादित्याशंक्याह। ननु सञ्चिदानंदानुभवशालिनो ममासंगस्य प्राणानुबन्धबन्धन
रूपेण जीवितेऽपि स्पृहानास्तीत्यर्थः॥२॥ ॥ अथ स्वस्य सर्वाधिष्ठानत्वं पश्यन्नाह। अहो इति। अहो इत्याश्रये अनंतमहं
बधौ मयि विदुः वा ते समुद्यते समुत्पन्ने सति। विविधैर्नानाविधैर्भुवनरूपैः कल्लोलैर्द्राक् अत्यर्थं सुदुहित उदयो लब्धः
तथा वा विधेस्तर्गा इव मतो भुवनानि वस्तुतो न भिन्नानीत्यर्थः॥३॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ श्रीकृष्णाय नमः॥ ॥ ॥

प्रारब्धक्षयवशामनुवदति। मयीति अनंतमहं बोधो सर्वव्यापकवित्समुद्रमयि चित्तवाप्रे संकल्पविकल्पकंपञ्चालिनिम-
नो मारुते प्रशाम्यति संकल्पादिरहिते सति जीववणिजो जीवात्मलक्षणस्य वाणिज्यकृतं अभाग्यात्। प्रारब्धक्षयात्
जगत्स्रोतःशरीरादिनौकासमूहं विनाशशीलं विनाशवान्भवतीत्यर्थः॥२४॥ अथ बाधितानुवृत्त्या स्वस्मिन् सर्व-
जीवव्यवहारं पश्यन्नाहामयीति आश्चर्यं निःक्रिये निर्विकारे मयि अनंतमहं बोधो जीवापवदीवयस्तरंगा उद्यति अ-
भिव्यक्ता भवन्तीति ॥ मिथः परस्परं प्रति ता उद्यतिव। शत्रुभावाध्यासात् अन्ये च भिरः खेलेति च मित्रभावासाध्यासात्। अ-
विद्याकामकर्मक्षये सति च मयि विशीती च कस्मात्स्वभावः। अविद्याकामकर्मस्वभावशास्त्रोत्पत्त्यादिकं प्राप्नुवति स्वाभावतः व-
स्वस्य विद्रूपस्य अंशरूपेण स्वभावतः स्तत्रैव प्रविशति। घटाकाशादयश्च महाकाश इति विवेकः॥ ॥२५॥ इति विंशतिप्रकरणं॥

अनंतमहं बोधो चित्तवाप्रे प्रशाम्यति। अभाग्या जीववणिजो जगत्स्रोतो विनश्वरः॥२४॥ मय्यनंतमहं बो-

धावाश्चर्यं जीववीचयः। उद्यतिप्रतिस्वेलेति प्रविशति स्वभावतः॥२५॥ इति पंचविंशतिकं समाप्तं॥

अविनाशिनमात्मानमेकं विज्ञापयत त्वतः॥ तवात्मज्ञस्य धीरस्य कथमर्थजिने रतिः॥२६॥

तृतायेस्मिन् ज्ञानप्रकरणे शिष्येणानुभवस्थितिः। निवेदितागुरोस्तुष्ट्यै ब्रह्मश्रयपुरःसरं। समाप्ता शिष्यानुभवपीयूष-
ज्ञानेपि कुरुणा वृत्त्या। तद्विज्ञानपरीक्षार्थं शिष्यमाह गुरुः पुनः॥१॥ विज्ञातानुभवमपि स्वशिष्यव्यवहारस्थितं दृष्ट्वा त-
द्विज्ञानपरीक्षार्थं तद्व्यवहारस्थितिमाशिष्यात्मानुभवशालिनां स्थितिमुपरिदृशति। अविनाशिनमिति हे शिष्य अवि-
नाशिनं त्रैकालिकसत्ताशालिनं कालतो व्यवच्छेदशून्यं आत्मानं देशतो व्यवच्छेदशून्यं एकवस्तुतो व्यवच्छेदशून्यं वि-
त्स्वरूपं विशायनिर्दिध्य स्य तत्त्वतः। आत्मज्ञस्य अतएव धीरस्य तव अर्थजिनेत्येव ह। रिकार्थसंग्रहे कथं रतिः प्रीति-
र्लभ्यते इत्याक्षेपः॥२६॥

ननु ज्ञाने सति विषय संग्रहः कथमनुपपन्न इत्याशंक्य विषय प्रीतिरात्मज्ञानमूलत्वं सदृष्टांतं सोपपत्तिकामाह आत्मा ज्ञाना
दिति अहो इति संबोधने हे शिष्य विषय भ्रमगोचरे विषये या प्रीतिः सा आत्मज्ञान एव भवति ननु ज्ञानादेव भवति ननु ज्ञाना
तद्व्यातिरिक्त विषयाणां बाधादिति भावः अत्र लोके सिद्धं दृष्टांतमाह शुक्ले रित्यायथारजतविभ्रमे सति शुक्ले रज्ञानतो लोभः परमा
णामप्यनुभवसाक्षिक इत्यर्थः विषय भ्रमगोचर इत्यत्र विषयस्यापि पूर्वनिपातो विशेषण विशेष्येण बहुलमित्यत्र बहुलं यद्वा
णात् आम्बुक्षवत् आत्मा ज्ञानादिति पदं विषय भ्रमगोचर इत्यनेनापि संबध्यते ॥ २ ॥ अज्ञानमूला विषय प्रीतिरिति प्रागु
क्तं अथ सर्वाध्यात्मिकाधिष्ठानतया आत्मनि ज्ञाते सति विषयेषु न प्रीतिर्भवत्यहं विश्वस्फुरतीति सागरे तरंगा इव यथा

आत्मा ज्ञानादेहो प्रीतिर्विषय भ्रमगोचरः ॥ शुक्ले रज्ञानतो लोभो यथारजतविभ्रमे ॥ २ ॥ विश्वस्फुरति यत्रेदं तरंगा
इव सागरे ॥ सोहमस्मीति विज्ञाय किं दीन इव धावसि ॥ ३ ॥ अत्रापि शुद्धचेतन्यमात्मानमोत सुंदरं उपस्थेत्य
तसं सक्तो मालिन्यमधिगच्छति ॥ ४ ॥ सर्वभूतेषु वात्मानं सर्वभूतानि वात्मानि ॥ मुनेर्ज्ञानत आश्चर्यं मम त्वम
नुवर्तते ॥ ५ ॥ ॥ ॥

एथ कसत्तारहितास्तद्वत् यत्रेदं विश्वं एथ कसत्तारहितं स्पृष्टिसत्तत्पदार्थोहमस्मीति विज्ञाय साक्षात्कृत्य दीन इव ममेदं भं
तितृष्णा कल इव किं धावसि कथं धावसीत्यायक्षेः ॥ ३ ॥ तदेव श्लोकत्रयेण ज्ञाननिमित्तं दृश्यमाना विषय व्यवहारमाक्षिप्येदानीं
सर्वज्ञानिषु विषय व्यवहारं शिष्यपरीक्षार्थं गुरुराक्षिपति ॥ अत्रापि शुद्धचेतन्यं अत्रापि गुरुमुखाद्देवानां वाक्यतः साक्षात्कृत्या
पि उपस्थे समीपस्थे विषये अत्यंतसं सक्तः सन्तात्मज्ञः कथं मालिन्यमोदयं मगधति प्राप्नोति अस्य प्रकरणस्य शिष्या ज्ञा
सार्थमाक्षेपमुद्रयेव प्रवृत्तत्वात् यत्राक्षेपवान्वके पदं न दृश्यते तत्र तथ्याहर्तव्यं ॥ ४ ॥ पुनरप्याश्चर्यमुद्रया क्षिपति ॥ सर्वभूतेषु
ति ॥ सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु आत्मानं अधिष्ठानभूतं जानतः ॥ सर्वभूतानि वात्मानि रजोभुजगवध्यस्तानि जानतो मुनेर्वि

षयेषु मम त्वमनुवर्तते इति आश्चर्यं असंभाव्यं न हि शुक्तिं कायामथ्यस्व
रजतमिति ज्ञानतस्तत्र नमो त्वमनुवर्तते इति भावः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥

आस्थित इति परमं सजातीयं विजातीयं स्वगतं भेदशून्यं मदैतमास्थितः साक्षादनुभवतया मोक्षस्वरूपोऽर्थः स चिदानंदः
 त्मा तत्र व्यवस्थितस्तदेकस्मै देकप्रवर्णोपिकामवशागः स न केले शिक्षयानानाकीडाभ्यासेन विकलौ हरयत इत्या
 श्रयः ॥६॥ ॥ उद्धृतमिति ॥ उद्धृतं कामं ज्ञानं दुर्मित्रं ज्ञानस्यात्यंतवैरिणो अवधाय निश्चित्यापि अति दुर्बलः अतिसंशयेन ज्ञा
 नबलशून्य इव होनी कामं विषयमाकक्षितं कामं बोद्धुं तद्वदं आश्रयं कीदृशं अतकाले अनुसमीये श्रितः न हि समीपवर्तिन्यंतकाले सति
 विवेकिनो विषयतृष्णा एव केत्याश्रयः ॥७॥ ॥ इहेति ॥ एहिकामुष्णवभोगविरक्तस्य नित्यमात्मतत्त्वं अनित्यं शरीरादिकेतद्विवेकिनो
 मोक्षसच्चिदानंदस्तत्र कामोतः करणं यस्य एवंविधस्य ज्ञानिनोपि मोक्षादेव असद्रूपतनुधनवियोगादेव विभीषिकाभयं दृश्यते न हि
 आस्थितः परमाद्वैते मोक्षार्थे पित्यवस्थितः ॥ आश्रयं कामवशागो विकलः केले शिक्षया ॥६॥ ॥ उद्धृतं ज्ञानं दुर्मित्रमवधाय
 तदुर्बलः ॥ आश्रयं काममाकांक्षेत्कालमेतमनुश्रितः ॥७॥ ॥ इहामुत्रविरक्तस्य नित्यानित्यविवेकिनः ॥ आश्रयं मोक्षका
 मस्य मोक्षादेव विभीषिका ॥८॥ ॥ धीरस्तु भोज्यमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सर्वदा ॥ आत्मानं केवलं पश्यन् न तु श्यति न
 कुप्यति ॥९॥ ॥ चेष्टमानं शरीरं पश्यन् न तु श्यति न कुप्यति ॥ संस्तवे वापि निंदायां कथं शुभे नमो हारायः ॥१०॥ ॥ ॥

स्वप्नदृष्टतनुधननाशोऽपि जाग्रताभयं कापि दृष्टमिति भावः ॥८॥ ॥ एवमाक्षेपमुद्रया पूर्वमुक्तं अथ ज्ञानिनस्तपरोषावनुवि
 तावितकंठतो निरूपयति ॥ धीरश्चिती ॥ धीरो ज्ञानी लोके विषया भोज्यमानोऽपि तथा निंदादिना पीड्यमानोऽपि सर्वदा आत्मानं के
 वलं सुखदुःखभोगादिरहितं पश्यन् न तु श्यति न कुप्यति ॥ तोषरोषहेतुना केवलात्मनि असंभवज्ञानादित्यर्थः ॥९॥ ॥ किंवतो व
 रोषहेतुनास्तुतिनिंदादीनां शरीरधर्मत्वाच्चरीरस्य चात्मभिन्नत्वेनानुसंधानात्कथं ज्ञानिनस्तपरोषावित्याह ॥ चेष्टमानमि
 ति ॥ स्वशरीरस्यात्मभिन्नं चेष्टाश्रयत्वादित्यशरीरवत् ॥ इति पश्यति समहारायः संस्तवे स्तुतोऽपि निंदायां कथं शुभे कथं रोष
 तोषरूपो विक्रयोजन इत्याक्षेपः ॥१०॥

मार्गमारकयोरसत्यत्वा नुसंधानात्संनिहितेपिमृत्योस्तानि न स्वासः कथमित्याह। मायामात्रमिति। इदं दृश्यमानं विश्वं कार्यमारकादि
रूपं समग्रं अपि मायामात्रं सत्यरूपं पश्यन्त एव कुत इदं शरीरादिकं जायते। कुत्रच विलयं यात्येवं रूपकौ तु करहितस्तथा धारधीः धा
रास्वरूपं स्वलाधार्यस्य सः। संनिहिते मृत्योस्तस्य पिकथं त्रस्यतीत्याक्षेपः॥११॥ ॥ सर्वेषामाक्षेपाणां समर्थनार्थं तानि नो निरूप
त्वमाह। निस्पृहमिति। यस्य नैराशये मोक्षे विमानसंनिस्पृहं तस्य आत्मज्ञानं तस्य ब्रह्ममस्मीति ज्ञानतः। समाप्तं सर्वमनोरथस्य
केन समेतुलना जायते न केनापीत्यर्थः॥१२॥ ॥ हानोपानादिव्यवहारमाक्षिपति। स्वभावादि। प्रपंचो मिथ्या दृश्यत्वा दुक्तिं करजतवदि
त्यनुमानात्तेतददृश्यं किंच न न सत्तनाप्यसदिति ज्ञानाने निश्चिन्वन् यो धीरधीः सदृशं ह्यमिदं त्याज्यमिति कथं पश्यतीत्याक्षेपः॥१३॥

मायामात्रमिदं विश्वं पश्यन् विगतकौतुकः। अपि संनिहिते मृत्यो कथं त्रस्यति धीरधीः॥११॥ ॥ निस्पृहमानसं यस्य नैराशये
पिमहात्मनः। तस्यात्मज्ञानं तस्य तुलना केन जायते॥१२॥ ॥ स्वभावादेव ज्ञानानो दृश्यते तं किंच न। इदं यादृमिदं त्या
ज्यं स किं पश्यति धीरधीः॥१३॥ ॥ अतस्सक्तकषायस्य निर्वृद्धस्य निराशिषः॥ यदृष्टयागतो भोगो न दुःखाय न तुष्टये॥
॥१४॥ ॥ ७॥ ७॥ हंतात्मज्ञस्य धीरस्य खलतो भोगलीलया॥ न हि संसारवाहकैः मूढैः सह समानता॥१५॥ ॥ श्रीराम॥ ॥

अत्र हेतुमाह। अतस्सक्तेति। अतः कुर्यात्त्यक्ताः कषाया विषयवासनाद्ये न तस्य निर्वृद्धस्य शीतोष्णादिसमवित्तस्य अतएव निराशिषः
विषयवाञ्छना विहीनस्य यदृष्टुं यादृवयोगात् आगतः प्राप्नो भोगो भुज्यमानोऽपि विषयदुःखाय न भवति तुष्टये च न भवति॥१४॥ ॥ इति॥
॥ इति तृतीयप्रकरणं ॥ गुरुणैव मुपाक्षिप्तः शिष्यो ज्ञानदृशो लुप्तः॥ ज्ञानिन्पदेष्वेष्टानां स्पष्टमावृष्टं संभवा॥१५॥ ॥ एवता वदुणपरीक्षायमा
क्षिप्तः शिष्यप्रारब्धवशाद्वाधितानुवृत्त्या ज्ञानिन्यपि सर्वव्यवहाराणां मुपपत्तिमात्मज्ञानो लुप्तः सर्वत्र देवाह घडिभिः श्लोकैः॥ इति तस्यात्मज्ञानो
लुप्तः सितहर्षहेतुरात्मज्ञस्य सर्वाधिष्ठानतया स्वात्मानं ज्ञानतः अतएव धीरस्य विषयेरविशिष्टवित्तस्य भोगलीलया विषयभा
गादिरूपलीलया कीदृया प्रारब्धवशात् प्रवृत्तया खलतः क्रीडतः संसारवाहकैः संसारवृत्तिपुरुषिर्मूढैर्देहाद्यात्मवेदितिः सह न
हि समानतानेव तुल्यत्वात्तु क्लृप्तं भगवता॥ तत्वे वितुमहाबाहो गुणकर्मविभागयोः॥ गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न संजते॥१॥ ॥

ननु संसारं व्यवहारस्तु ज्ञानी कथं संसारं तुल्य इत्याशंक्य हर्षादिरहितत्वात्तस्य बेलसंख्यमाह। यत्परोक्षे अहो इति संबोधने हे गुरो यद्वा अ
हो आश्चर्यं वा काद्याः सर्वदेवता अपि यत्परोक्षे प्रसवः यत्परोक्षे प्राप्तिमिच्छंतीति नानास्तदप्राप्तिः शोभ्याः वर्तते। तत्र सच्चिदानंदस्य परे स्थिते सति
स्तत्त्वपदार्थेन न वर्तमानोऽपि योगी लब्धसाक्षात्कारो विषयलाभान्न हर्षे प्राप्तेति नापि तदपगमादुद्विग्नो भवतीत्यर्थः ॥२॥ ॥ तत्र तस्य
विध्यकिकरत्वं वर्तुं पुण्याद्यसंस्पर्शमाह। तदस्येति तत्त्वपदार्थे क्वाभिशस्य पुण्यपापाभ्यां सह अंतःकरणधर्माणां स्पर्शसंबंधो न जाय
ते। ज्ञानादिः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते न तस्मिन् अत्र दृष्टं तमाह। नहीति। यथा हि। आकाशस्य धूमेना सहसंगतिर्नास्ति। तथा तस्मिन्
स्य न पुण्यादिसंगतिरित्यर्थः ॥३॥ ॥ ननु कर्मणिरुक्ते कथं न पुण्यादिसंस्पर्श इत्याशंक्य ज्ञानिनो विधिनिषेधानियम्यत्वमाह। आत्मैवे
ति। येन महात्मना इदं दृश्यमानं सर्वजगत् आत्मैवेति ज्ञातं तं ज्ञानिने यदृष्टया प्रारब्धवशादेव वर्तमानं को वचनकलापो निषेधुं प्रवर्त

यत्परोक्षे प्रसवो दीनाः काद्याः सर्वदेवताः। अहो तत्र स्थितो योगी न हर्षमुपगच्छति ॥२॥ ॥ तं स्य पुण्यपापाभ्यां स्पर्शोऽपि
तर्जयते ॥ न आकाशस्य धूमेन दृश्यमानापि संगतिः ॥३॥ ॥ आत्मैवेति जगत्सर्वज्ञातं येन महात्मना ॥ यदृष्टया वर्तमानं तं
निषेधुं भवेत्तर्कः ॥४॥ ॥ आत्रेयस्तबपयंते भूतग्रामे वतुर्विधे ॥ विसृज्येव हिंसा मर्त्यमिच्छा निच्छा विवर्जने ॥५॥ ॥ आत्मानम
द्वयं कथं ज्ञानातिजगदीश्वर ॥ यदेतत्सकुरुते न भयं तस्य कुत्रचित् ॥६॥ ॥ इति उल्लासवद् ॥ ॥७॥ ॥

पितुरात्मनः समर्थः न कोऽप्यर्थः। तदुक्तं शारदाभाष्ये। अविद्यावद्विषयो वेद इति। प्रबोधनीयपुत्रासौ सुमो राजेव वधिभिरिति स्मृतिरपि ॥
॥४॥ ॥ ननु ज्ञानिनोऽपि यदृष्टया प्रवर्तते किं विधये वा। इच्छा निच्छा यो निवर्तयितुं अशस्यत्वात्। न्याशं क्वाह। आत्रेयेति। यद्यपि ब्रह्माणमार
भ्यस्तबपयंते रिच्छा निच्छा विवर्तयितुं मशक्ये तथापि विसृज्येव हिंसा मर्त्यमिच्छा निच्छा विवर्तने सा मर्त्यसमर्थमनो यदृष्टया प्रवर्तमानो ज्ञानिनो विधि
नियम्य इत्यर्थः ॥५॥ ॥ अद्वैतज्ञानेन द्वितीयस्य बाधितत्वात् ज्ञानिनो भयहेतुः कोऽपि नास्तीत्युपसंहरति। आत्मानमिति। आत्मानमद्वयं कश्चि
ज्ञानातिजगदीश्वर इति। कश्चित्साहस्येण एव जगदीश्वरं तत्पदार्थं आत्मानं तत्त्वपदार्थं अद्वयं अभिज्ञानाति। स यदेति प्रारब्धवशाद्वापि ॥९॥
तानुवृत्त्येकं कर्तव्यमिति मन्यते तत्करोति। एवं कुरुतस्तस्य कुत्रचित् न ह्यस्ति। भयहेतोरद्वैतज्ञानभाधितत्वादिति भावः ॥६॥
एवमुक्ता स षड्वेन शिष्यः परितो सति। गुरुर्दृष्टेयं देवायैतं योगमथाब्रवीत् ॥
इति उल्लासवद् विवरणं ॥

अर्जुनस्योपनिषद्वाक्येनोक्तं स्वसंकुलं ५

नन्वेवमात्मनि होतेश्च कथं स्यादित्याशङ्क्य । वासना त्याग इत्यहं वासना इति । वासना विषय वासना एव संसार इति कारणे
 तत्ता वा नात्वं मुक्ता वासना त्याग आत्मनि ध्याया सत्यांत स्य त्याग इत्यर्थः । अथ अधुना वासना त्यागे सति स्थिति र्थं तथा यथा प्रारब्ध
 तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥ इति निर्वेदाष्टकं ॥ विषयाणां मभावेऽपि तु हि निर्वेद इति ताः । न किं धर्मे च विषये वै तद्विषयं शान्तिरीर्यते ॥ ९ ॥
 विषये विनापि संतोषरूपो निर्वेदः प्रागुक्तः अथेदानीं विषयतत्त्वापशममभिनेदं मुद्रया गुरुतदा हरति ॥ विहायेति । कामवैरिणो जा
 नन्तु विहाय तथा अनर्थसंकुलं अर्थविहाय तथाप्येतयोः कामार्थयोर्हेतुं धर्ममपि विहाय सर्वत्र विगते तु कर्मसु अनादरं उपेक्षां कुरु ॥ १० ॥
 ननु मित्रक्षेत्रादिफलकेषु कर्मसु कथं अनादर इत्याशङ्क्य मित्रादीनामनित्यत्वमाह । स्वप्ने इति । हे मित्राद्यपि मित्रादिसंपदः स्वप्ने इजालवत्पश्य य
 तोदिना निजिणिषव वास्तु धिग्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥ सर्वत्रानादरं कुर्वित्यनेनोक्तं वैतद्विषया पुरुषार्थहेतुरित्यर्थः । ह्यत्र यत्रेति । यत्र यत्र येषु येषु प्र
 वासना एव संसार इति सर्वा विमुक्तताः ॥ तस्यागो वासना त्यागात् स्थिति र्धयथा तथा ॥ ८ ॥ इति निर्वेदाष्टकं ॥ विहाय वैरिणं काममर्थं च नर्थ
 संकुलं ॥ धर्ममप्येतयोः हेतुं सर्वत्रानादरं कुरु ॥ १० ॥ स्वप्ने इजालवत्पश्य दिना निजि लिपववा ॥ मित्रक्षेत्रधनागारदारादायादिसंपदः ॥ ११ ॥
 यत्र यत्र भवेत्त एव संसारं विद्धि तं तदा ॥ प्रोढवैराग्यमाख्याय वीततृष्णः सुखी भव ॥ १२ ॥ तस्मात्मात्रात्मको बंधः स्तत्राशो मोक्ष उच्यते ॥ १३ ॥
 वासं सक्तिमात्रेण प्राप्ति तुष्टिर्मुमुक्षुः ॥ १४ ॥ तमेकः श्वेतनः शुद्धोऽहं विश्वसत्तथा ॥ अविद्यापिन किं विज्ञा का बुभुक्षा तथा पिते ॥ १५ ॥

परं

सिद्धेषु विषयेषु तस्मात् भवेत्तमेव संसारं विद्धि । विषया एव कर्मद्वारा संसारहेतुत्वात् । अतः प्रोढवैराग्यप्राप्त्यर्थं प्रीत्यभावमाख्याय वीततृष्णः । प्राप्ताप्त्यर्थं चारहितः स
 आत्मनिष्ठा सुखी भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ अमुमेवार्थं भगवतरेणार । तस्मात्मात्रेति । तस्मात्मात्रस्वरूप एव बंधः । कर्मद्वारा बंधहेतुत्वात् तन्नाशो मो
 क्ष इत्यत्र हेतुमाह भवेति । भवतीति भवो देहादि विषयस्तेन संगभावमात्रेण मुमुक्षुर्बन्धवशात् प्राप्ति तुष्टिः । आत्मप्राप्तेन संतोषस्या
 हेतुत्वात् । तस्मात्मात्रेणैव मोक्ष इत्यर्थः ॥ प्राप्ति तुष्टिरिति पाठे प्राप्तिः स्यात्तुष्टि स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु बुभुक्षा रूपा कृष्णा कथं त्याजे
 त्याशं क्याह त्वमेक इति । इह जगति त्रय एव परार्थः । आत्मा जगत् । अविद्या वा तत्र आत्मा तावत् । त्वमेवैकश्चेतनः शुद्धो न तु विद्धि भ्र
 तित्वात्मानमेवैकं पूर्णं तावान्या पुनरात्मबुभुक्षा युक्तानां पि जगद्बुभुक्षा युक्तानां जगतः असत्त्वात् जडत्वाच्च नापि

क्रियायां बुभुक्षा तस्यपि सदसद्विलक्षणरूपानिर्वचनीयत्वात् ॥ १५ ॥

ननु कृत्वा निश्चयवानपि कर्मणि कुर्वन्नेव दृश्यत इत्याशंक्याह। सुखेति। कर्मफलभुक्ते सुखादिके देवा दृष्टो देव इति निश्चयः। अतएव मया
 इदं फलसाध्यमित्यदृशी अतएव निरायासः श्रमरहितः प्रारब्धवशात् कुर्वन् न लिप्यते। कर्मज्ञानार्थभागानि भवति कर्तृत्वाध्यासरहितत्वादित्यर्थः॥४॥
 ननु कुर्वन्नेव कथं निरायास इत्याह। वितयेति। इह दुःखवितया जायते नान्यथेति निश्चयः। अतएव वितयाहीनः अतएव शान्तः स्थिरांतः कारणा
 तएव सर्वत्र सुखदुःखतत्साधयोगलितः स्पृहः पुरुषः सुखी भवतात्यर्थः॥५॥ ॥ उक्तसाधनेः सिद्धज्ञानिनां दशानिरूपयति। नाहं देह इति अहं देहो
 नतथानमदेहो किं नु नित्यबोधो ह मिति ज्ञानवशादेहो निवृत्ताहं ममाभिमानदेहादिना कृतमकृतं वमया कृतमिति न स्मरति। यथा के
 वल्यविदेहकैवल्यप्राप्तः कृताकृतं न स्मरति तद्वदित्यर्थः॥६॥ ॥ आब्रह्मेति। ब्रह्माणो हिरण्यगर्भं आरभ्य तृणस्तंबपर्वतं सर्वजगदहमे
 ति प्रत्यक्षनिश्चयवान् पुरुषः निर्विकल्पः सकल्पविकल्पशून्यः अतएव शुचिः विषयासंगरूपमलराहितः अतएव शान्तो निश्चयान्तः
 सुखदुःखेजन्ममृत्युरेवोदेवेति निश्चयः॥ साध्यादृशी। निरायासः कुर्वन् न लिप्यते॥४॥ ॥ वितया जायते दुःखेनान्यथेहे
 ति निश्चयः। तयाहीनः सुखी शान्तः सर्वत्र गलितस्पृहः॥५॥ ॥ नाहं देहो नमदेहो बोधो ह मिति निश्चयः॥ वैकल्प्यमिव संप्राप्ता
 न स्मरत्यकृतं कृतं॥६॥ ॥ आब्रह्मस्तंबपर्वतमहमेवेति निश्चयः॥ निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ताप्राप्तविनिर्मुक्तः॥७॥ ॥ नानाश्रयं
 मिरं विश्वं न किं विदिति निश्चयः॥ निर्वासनस्युक्तिमान्नो न किं विदिवशाम्यति॥८॥ ॥ इति ज्ञानाष्टकं समाप्तं॥ ॥ कायह
 त्या सहः शुर्वेन तो वा विस्तरा सहः अथर्विता सह स्तस्मादेवमेवाहमास्ति तः॥९॥

करणः॥ अतएव प्राप्ताप्राप्तयोरपि विषये निर्मुक्तः परमसंतोषवानानंदपूर्णत्वादित्यर्थः॥१०॥ ॥ नाना
 भक्षानीकथं निर्विकल्पादिकं इत्याशंक्याह। नानाश्रयेति। अधिष्ठानसाक्षात्कारेणाध्यस्तबोधे सति नानाश्रयमिरं विश्वं जगदान किं
 वितृथ कृतं नाशून्यमिति निश्चयः पुरुषः निवृत्तवासनः केवलः शिद्रूपसन् न किं विदिविशेषव्यवहारागो वर एव शाम्यति। निवृत्तकार्यका
 रणोपाधिर्भवति। न त्वज्ञानेन सर्वस्यापि स्वप्नवन्निवृत्तेरित्यर्थः॥८॥ ॥ इति ज्ञानाष्टकं॥ गुरुणा दीरितं ज्ञानं न किं विदिवशाम्यति। तत्स्वस्मि
 नप्यभिरुक्तं शिष्यो वदति संप्रतं॥९॥ उक्तं ज्ञानाष्टकेन किं विदिवशाम्यति। तदेव विदिव्य स्वस्मिन्निरादयितुमेवमेवाष्टकमाह। तत्र प्रथ
 मं कायहत्यां न सारव्यापारोपरममाह कायेति। अहं पूर्वमपि कायिकरूपकमासहरततो हेतोर्वा विस्तरा सह जपकमासहः अथ अतो
 मनोव्यापाररूपाया विना न त्रा सहः स्तस्माद्वेतोः एवमेव निर्व्यापार एव अहं आस्ति तः आसामस्ति तदित्यर्थः॥१०॥ ॥

उक्तव्यापारत्रयोपरमहेतुवदनेनोक्तमनुवदति। प्रीत्यभावेनेति। क्षयिष्णुफलजनकस्य शब्दादेः शब्दकायकर्मद्वयस्य प्रीत्यभावे
 न प्रीत्यविषयत्वेन आत्मनश्चादृश्यत्वेन त्रिविधविशेषो भव्यो न्यायत एकाग्रदृश्यस्य सविशेषैकाग्रदृश्य इति मध्यमपरलोपी स
 मासः। क्षयिष्णुफलजनपादेः प्रीत्यविषयत्वाज्जपादिरूपोऽस्य विशेषो नास्ति आत्मनश्चादृश्यत्वाध्यानाद्यविषयत्वाच्चित्तारूपो
 विशेषो ममनास्तीत्यर्थः। अतएव मेवसरूपेणैव अहमास्ति तः॥२॥ ॥ ननु तथापि समाधये व्यवहारः कर्तव्य इत्याशङ्क्येनेत्याह
 समाध्यासादिति। कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थाध्यासादिभिर्विशिष्टो सत्यो निरासार्थं समाधये व्यवहारो नान्यथेति नियमविलोक्य
 शुद्धात्मतानि निमित्तमध्यासाभावादेव मेव समाधि रूपाहमास्ति तदित्यर्थः॥३॥ ॥ हेयेति पूर्णात्मदर्शिनो मम हेयोपादेयवस्तु
 नो विरहादेव ममुना प्रकारेण हर्षविषादयोरप्यभावात्। अहो ब्रह्मगुरो अद्य अधुना अहमेवास्ति तदित्यर्थः॥४॥ ॥ आश्रमेति आ
 श्रमानाश्रमध्यानैव तथा तत्र युक्तं चित्रस्वीकृतं चित्रवर्जनं एते स्त्रिभिरेव मम विकल्पं सकल्पं विकल्पं वक्ष्ये अहमेव मेव एतत्तत्रितय
 प्रीत्यभावेन शब्दादेरदृश्यत्वेन वात्मनः॥ विशेषैकाग्रदृश्य एव मेवाहमास्ति तः॥२॥ ॥ समाध्यासादिविशिष्टो व्यवहारः स
 माधये॥ एवं विलोक्य नियममेव मेवाहमास्ति तः॥३॥ ॥ हेयोपादेयविरहादेव हर्षविषादयोः अभावाच्च हो ब्रह्म मे
 वाहमास्ति तः॥४॥ ॥ आश्रमानाश्रमध्यानैव चित्रस्वीकृतं चित्रवर्जनं। विकल्पं मम वक्ष्ये तैरेव मेवाहमास्ति तः॥५॥ कर्मानुष्ठानम
 तानाद्यधैवोपरमस्तथा॥ बुधासम्पत्तिदंतत्वमेव मेवाहमास्ति तः॥६॥ अविद्यं विद्यमानोपि चित्तरूपं भजत्यसौ॥ त्यक्त्वा
 तदभावनंतस्मादेव मेवाहमास्ति तः॥७॥ ॥ एवमेतत्कृतं येन सकलार्थो भवेत्सौ॥ एवमेव स्वभावाद्यः सकलार्थो भवेत्सौ॥८॥
 रहित एवास्ति तः॥५॥ ॥ कर्मेति। यथैव कर्मानुष्ठानमस्तानात्तथैव उपरमः कर्मोपरमोपि अज्ञानादेरत्येव मेवाहमास्ति तः॥६॥ ॥
 अहमेव मेव कर्मतदुपरमरहित एवास्ति तः॥७॥ ॥ अविद्यमिति अविद्यं ब्रह्मेति विद्यमानोऽप्यसौ आत्मचित्तालेश्वररूपं भज
 त्वात्तस्माद्येनोक्तं ब्रह्मैव मेवाहमास्ति तः॥८॥ ॥ एवमेव मेव भावनारहित एवास्ति तः॥९॥ ॥ एवमेव मेव स्थायाः साधकोपि
 श्रेष्ठः किंपुनस्तत्स्वभाव इति कैमुतिकं न्यायेनाह। एवमेवेति॥ एतन् एव मेव सर्वक्रियाहितमेव स्वरूपसाधनवशात्कृतं सौ कृता
 र्थो भवेत्। यस्तु एव मेव स्वभावात्सौ कृतार्थो भवतीति किंवक्तव्यमित्यर्थः॥८॥ ॥ श्रीमद्भिश्चेत्परिवरितायामश्वमेव कृतीक्रियामे
 व मेवाहमास्ति तः॥९॥ ॥ ॥७॥ ॥ ॥७॥ ॥ ॥७॥ ॥

॥ एवमेवेत्यवस्थायाः फलीभूतां सुखं ॥ प्राह शिष्यः स्फुराकर्तुं माहमासेयथासुखं ॥ १॥ अथैवमेवेत्यवस्थायाः फलीभूतां सुखं ॥
 रवावस्थास्विकृतिविशदयितुं ॥ अकिंचनेति ॥ अकिंचन भवं सर्वं संग्रामावप्रभवस्व ॥ अतस्त्वेयं कौपीनत्वेपिकौपीनसत्त्वावपि
 दुर्लभं ॥ अस्मात्कारणादहंन्यागादानेविहायत्यागादानयोरासक्तिविहाययथासुखं सुखमनात्कम्पासेनकरात्विदुःखीत्यर्थः ॥ कुत्रापि ॥ १॥
 ति ॥ शरीरकर्मणिकायस्यवेदः ॥ कुत्रापि वा विकर्मणि जिह्वा विद्यते ॥ कुत्रापि ध्यानारकर्मणि मनः विद्यते ॥ अतो हेतुतत्रयमापित्य
 त्वा सुखं यथास्यात्तथा पुरुषार्थस्वात्मन्येव स्थितः ॥ २॥ ननु कायबाष्पनोपपारत्यागे देह एव सद्यः पतेत्तत्र भोजनो बुपानादिरपि
 त्यागादित्याशङ्क्याह ॥ कृतमिति ॥ शरीरं द्रियादिसिः कृतं किमपि तत्त्वत आत्मकृतं ॥ न स्यादिति संवित्ययद्यप्यशरीरादिकर्म कर्तुं
 माया तितर्हकारश्च न्यत्वेन कृत्वा अहं यथासुखमासे ॥ ३॥ ननु कर्मवानैः कर्म्यवा एकत्र निष्ठावश्यं स्वीकार्या पुरुषार्थाधिनेन्य
 अकिंचन भवं स्वास्थ्यं कौपीनत्वेपि दुर्लभं ॥ त्यागादानेविहायस्मादहमासेयथासुखं ॥ १॥ कुत्रापि वेदः कायस्य जि
 ह्वा कुत्रापि विद्यते ॥ मनः कुत्रापि तत्त्वत्का पुरुषार्थस्थितः सुखं ॥ २॥ ॥ कृतं किमपि नैव स्यादिति संवित्यतत्त्वतः ॥
 यद्यप्यकर्तुमाया तितत्त्वत्वासेयथासुखं ॥ ३॥ ॥ कर्मनैः कर्म्यनिर्बंधभावादेहस्य योगिनः ॥ संयोगायोगविरहादे
 हमासेयथासुखं ॥ ४॥ ॥ अर्थानर्थौ न मे स्थित्या गत्या वा शयनेन वा ॥ तिष्ठन्नगच्छंस्वप्नं तस्मादहमासेयथासुखं ॥
 ॥ ५॥ ॥ स्वपतो नास्ति मे हानिः सिद्धिर्यत्नवतो न वा ॥ हासोल्लासौ विहायस्मादहमासेयथासुखं ॥ ६॥ ॥ सुखादिरु
 पानियमं भवेद्यलोक्य भूरिशः ॥ शुभाशुभे विहायस्मादहमासेयथासुखं ॥ ७॥ ॥ इति यथासुखं समाप्ता ॥ १॥
 शङ्क्याह कर्मैतिकर्मनैः कर्म्यनिर्बंधरूपाः भूवास्वभावादेहस्य योगिनः देहासक्तयोगिन एव अहं तु देहसंयोगायोगविरहादपि य
 थासुखं आसे ॥ ४॥ ॥ तथा वममदेहाद्यासंग्रामावान्कर्मनैः कर्म्यनिर्बंध इत्यर्थः ॥ अथ लौकिक व्यापारेपिममूननिर्बंध इत्याह
 अर्थेति ॥ मम स्थित्यादिना साधौ अर्थानर्थौ न स्तः पूर्णात्मदक्षित्वात् ॥ तस्मादनासक्त्या तिष्ठन्नगच्छंस्वप्नं च अहं यथासुखमासे ॥ ५॥
 एतदेव शरीरेण ह ॥ स्वपत इति ॥ स्वपतो यत्नरहितस्य मे मम हानि नास्ति अस्मात्कारणाद्यत्नायत्नयोर्हासोल्लासौ विहाय अहं य
 थासुखमासे ॥ ६॥ ॥ सुखादीति ॥ भवेषु अवतारिषु सुखादिरूपानियमं सुखदुःखादिधर्माणां अनित्यत्वं भूरिशो बहुषु च देहा

त

उदाहरितोसुरवावस्थां समर्थयितुमात्मनि ॥ ग्राहविष्यः समावच्छां वतुं शो स्यागुरुं प्रति ॥ १॥ ॥ पूर्वतु गुरुणो घशामा एकमुक्तं ॥ संप्रति तु शि
 ष्यः स्वसुखावच्छासमर्थनार्थमात्मनः ॥ शमावच्छानाह ॥ प्रकृतेति ॥ प्रकृत्या स्वभावेन विषयेषु शून्यवित्तः प्रमादादबुद्धिपूर्वकमप्यव
 शाङ्गवान् विषयान् भावयति विनियतीति भावभावनः कइवानिदितो बोधे इव यथानिश्चयशाब्दव्यवित्तः केन चिद्विहितत्वात् प्रमादाद्वा
 वभावनः ॥ एवविधोयः पुमान् विषयेषु शांतवित्तः सहनिश्चितं पापसंशरणः संसारहेतुविषये अनुस्मरणभावादित्यर्थः ॥ १॥ ॥ कथ
 नातीति विषयभावना इत्यस्य पूर्णात्प्रदर्शिनो मेयदास्पृहाविषयगलिता तदा मेममथनानि क्वविषयकृपादस्य वः शौराः
 शास्त्रवक्त्रविज्ञानमहं ब्रह्मास्मीति निर्दिध्यासनं कथनाद्विज्ञानातेष्वपि ममास्त्यानास्तीत्यर्थः ॥ २॥ ॥ विज्ञान इति देहे इया
 दानां साक्षिपुरुषे त्वपदार्थे परमात्मनि चैतरेतत्पदार्थो विज्ञाने ब्रह्माहमस्मीति साक्षात्कृते सति नित्यनिर्मुक्तविद्रुपात्मनो नुमवाहामो
 प्रकृत्या शून्यवित्तोयः प्रमादाद्वावभावनः ॥ निदितो बोधित इव सांशरणो हसः ॥ १॥ ॥ कथनानि क्वमित्रो णि क्वमेविष
 यदस्य वः ॥ कथा च क्वविज्ञानयज्ञमेगलितास्पृहा ॥ २॥ ॥ विज्ञाने साक्षिपुरुषे परमात्मनि चैतरेतत्पदार्थो विज्ञाने ब्रह्माहमस्मीति साक्षात्कृते सति नित्यनिर्मुक्तविद्रुपात्मनो नुमवाहामो
 तामुक्तये मम ॥ ३॥ ॥ अतर्विकल्पशून्यस्य बहिः स्वच्छंदवारिणः ॥ भ्रान्तस्येव दशास्तास्तास्ता दृशा एव जानतः ॥ ४॥ इति शांतिः ॥
 यथा तथोपदेशेन कृतार्थः सत्त्वबुद्धिमात्रा आजावमपि जिज्ञासुः परस्मिन् विमुमुक्षुति ॥ १॥ ॥
 सवंधेपिनैराशये सति मम मुक्त्यर्थं न विता ॥ २॥ ॥ ननु प्रमादात् स्वभावभावकं कथं शांत इत्योशं क्याह अतर्विकल्पेति अतः करणे विक
 ल्पशून्यस्य बहिः भ्रान्तस्येव स्वच्छंदवारिणः शानिनो दशास्तास्तास्ता दृशा एव जानति न एव जानतः ॥ ४॥ इति श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे अष्टावक्राचार्यो शांतिवचनम् ॥
 दुर्लभमात्मनस्तत्त्वप्रत्यापयितुं मजसा ॥ मुहुस्तत्त्वोपदेशार्थं गुरुराह दया विधिः ॥ १॥ यद्यपि प्रथममात्मरत्नोपदेशः कृत एव तथापि तदा
 त्तत्त्वमतेवासिभ्यः पुनः पुनरुपदेशार्थं दुर्लभ्यत्वात् यथा उदोग्योपनिषदि न वक्तुं शक्तेः तदुपनिवारं वारं शिक्षार्थं असकृदात्मोपदे
 शं गुरुराह तत्रादौ शानाधिकारिणमनधिकारिणं वाहा यथा तथेति सत्त्वबुद्धिमात्राद्विषयो यथा तथा आपाततोऽप्युपदेशेन कृतार्थः
 स्यात् अतएव कृतमुग्रेष्वनुमात्रोपदेशादपि विद्याः कृतार्थं बभूवुः परः असत्त्वबुद्धिया बजावं जिज्ञासुरपि बहुधोपरिष्टोपि विमु
 क्षति यथा विरोचनो ब्रह्मणा बहुधोपरिष्टोपि मुमोहेत्यर्थः ॥ १॥ ॥ ॥

अथ बंधमोक्षोऽसुखोपायोऽसंग्रहेण निरूपयति। मोक्ष इति। विषयेषु नुरागाभाव एव मोक्षः। विषयेषु नुरागस्तु बंधः। एतावदेव बंधमोक्ष
योर्विशेषमुक्तं ज्ञान एव मोक्षत्वव्ययं च समितथा कुरु ॥२॥ ॥ इदं तु विषयवैरस्यंतत्त्वबोधसाध्यमित्याह। वाग्मीति। अयं प्रसिद्धः। आत्मत
त्वबोधः। वाग्मिन बहु वनुरवाग्यभाषिणं मूकं करोति। प्राज्ञं नाना विप्रोषवेदिनं जनं जडं करोति। महोद्योगिनं नाना क्रियानुष्ठानशालिनं अल
सं निष्क्रियं करोति। मनसः प्रत्यक् प्रवणतया वणादयः कुंठिता भवति। तद्वाहो भवतीत्यर्थः। यतोऽयं तत्त्वबोधः। वागादी नूकुंठिता नू करोति
अतो हेतोर्भोगे ह्यसक्तमना हृत इत्यर्थः ॥३॥ ॥ तत्त्वबोधसिद्ध्यर्थमुपदेशाति। नत्वमिति। त्वदेहादिरूपो नः यत्स्थितरूपोऽसिना पितवदेहसं
बंधः। असंगोऽयं पुरुष इति श्रुतेः। नवाभवान्कर्ता भोक्ता यतः कर्तृभोक्तृप्रभृतीनां सदासाक्षा यो यत्साक्षाक्षी सति द्वैतं यथा घटसाक्षा घटा
दित्यर्थः। अतस्त्वदेहसं बंधिषु निरपेक्षः स नू सुखं चरेत्यर्थः ॥४॥ ॥ निरपेक्षत्वमुपपादयतुमाह। रागेति। रागे द्वेषौ तु मनो धर्मौ नितु तवध
मोक्षो विषयवैरस्य बंधो विषयिको रसः ॥ एतावदेव विज्ञानं यथेष्टं समितथा कुरु ॥२॥ वाग्मिप्राप्तमहोद्योगजनं मूकजगल
सं करोति तत्त्वबोधो यमनस्यक्तो बाधुक्षुभिः ॥३॥ ॥ नत्वदेहो जने देहो भोक्ता कर्तानवाभवान् ॥ विदूषोऽसि सदासाक्षी निरपे
क्षः सुखं चरे ॥४॥ रागे द्वेषौ मनो धर्मौ नितु तवध
मानं सर्वभूतानि वात्मनि ॥ विज्ञाय निरहंकारो निमग्नः सुखी भव ॥५॥ ॥ विषं स्फुरति यत्रेदं तरंगा इव सागरे ॥ तत्त्वमेव न संदेहश्चि
मौ। मनस्तु कदाचिदपि तव सर्वं धिन भवति। अतस्तदध्यासादगद्यध्यासं मा कुरुत्यर्थः ॥ न नुरागे द्वेषौ ममैव धर्मौ किंचनेत्याह। निर्विक
ल्प इति। यतस्त्वं निर्विकल्पः बोधात्मा वासि ॥ अतो रागादिविकाररहितः स नू सुखं चरेत्यर्थः ॥५॥ ॥ सर्वं ति। सर्वभूतेषु कारणत्वेनानुस्यू
तमात्मानं विज्ञाय विभाव्य सर्वभूतानि वात्मनि अध्यस्तानीति विभाव्य अहंकारादेस्सर्वस्यात्मत्वेनैव स्फुरणात् अहं ममास्मिमान
रहितः स्फुरति सुखी भव ॥६॥ ॥ सर्वभूतानि वात्मनीत्येतद्विशदयति। विश्वमिति। यत्र इदं विश्वं सागरे तरंगा इवाधिष्ठानाभिर्नतञ्चैत
वि न्यत्वेनैव अतः कारणात् हेतुर्नैव विज्वरो भव ॥ विमात्रो ह्यमित्यनुभवान्निवृत्तः सर्वसंतापो भवेत्यर्थः ॥७॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥७॥

परमकारुणिकतया पुनः पुनर्बोधयति। अथ स्वति। अथ स्वतात अथ स्वअत्र विदूषतायां असंभावना विपरीतभावना रूपमोहनकुरुष्व
 त्रत्युक्तं विदूषयति। ज्ञानेति। ज्ञानस्वरूपप्रकृतेः परस्त्वं। कीदृशस्वभावात् न तत्पदार्थः। तथा आत्मा त्वपदार्थः॥८॥ ॥गुणैः शितं॥ गुणैः शिद्रि
 यारिभिः संवेष्टितो देहः इह लोके तिष्ठतीति। तथा आयाति तथा किं नित्कालं याति गच्छति देहो हि भिन्न आत्मा तु न गतानां गता। अतो
 हेमरिष्यामीत्येवमेव किं शो वसिदेह धर्मे रात्मानं मा शुच इत्यर्थः॥९॥ ॥नपि देहस्ति तु क्वांतिभ्यां तव वृद्धिहा नी इत्याह विह शतानि
 त्यविन्मात्ररूपिणस्तु वदेहस्ति त्वानवृद्धिर्न वा देह निरुत्या हा निरित्यर्थः॥१०॥ ॥त्वयीति॥ विधाय व्यावा विरपित्वय्यनंतचित्समु
 दिउदेतु अथ वा स्तमया तु एतावतापितेन वृद्धिर्न वा क्षतिः तवानंतत्वादित्यर्थः॥११॥ ॥तातेति। सर्वस्य तदभिन्नत्वा किं हेयमुपा
 देयं कथं केन वा प्रकारेण हेयमुपादेयं कुत्र वा हेयमुपादेयमित्यर्थः॥१२॥ ॥एकस्मिन्निता एकस्मिन् सजातीयविजातीयस्वगत
 अथ स्वतात अथ स्वनात्रमोहनकुरुष्वभो। ज्ञानस्वरूपो भागवानात्मा त्वप्रकृतेः परः॥८॥ गुणैः संवेष्टितो देहः स्तिष्ठ
 त्यायाति याति व॥ आत्मानं गतानां गता किमेव ननु शो वसि॥९॥ ॥देहस्तिष्ठतु कल्यांतं गच्छत्वद्यैव वा पुनः। कुरुष्विः कुरु
 वाहा। निस्तिव विन्मात्ररूपिणः॥१०॥ ॥त्वय्यनंतमहाभोधौ विश्ववीचिस्वभावतः। उदेतु वा स्तमया तु न ते वृद्धिर्न
 वा क्षतिः॥११॥ ॥तात विन्मात्ररूपोऽसि न ते भिन्नमिदं जगत्॥ अतः कस्य कथं कुत्र हेयोपादेयकल्पना॥१२॥ ॥एकस्मि
 न्नय्यपेशांते विदाकाशे मले त्वपि। कुतो जन्म कुतः कर्म कुतो हंकार एव च॥१३॥ ॥यत्त्वं पश्यसि तत्रैकस्त्वमेव प्रतिभाससे॥ किं
 पृथग्भासते स्वर्णात्करकागदन्तपुरी॥१४॥ अयं सोऽहमयं नाहं विभागमिति सत्यं ज॥ सर्वमात्मेति निश्चित्य निःसंकल्पः सुखी भवति॥
 भेदशून्ये व्यपेशांते च। कार्यशून्ये विदाकाशे निर्मले च। सर्वपापशून्ये त्वपि कुतो जन्म कुतः कर्म कुतश्चाहंकारः। द्वितीयस्य हेतोरभावात्। अ
 ध्ययस्य वज्रमासंभवात्। कार्यशून्यस्य च कर्मकर्तृत्वा संभवात्। निर्मलस्य चाहंकारसंभवादित्यर्थः॥१३॥ ॥एकत्वमुपपादयति यत्त्वमि
 ति। यद्यत्कार्यं त्वं पश्यसि। तत्र कारणरूपस्यैव एकः प्रतिभाससे। करकागदौ स्वर्णवदित्यर्थः॥१४॥ अयं सोऽहमिति। कारणरूपमा
 त्मेव सर्वमिति निश्चित्य भेदधर्मस्य ज। तथा वनिर्विकल्पो विगतनानाप्रतिभासः सन् सुखी भवति॥ द्वितीयप्रतिभासिना शिदुःखं भवतीत्यर्थः॥१५॥

विभागत्यागि मुक्तिमाह। तवैवेति। तवैवाज्ञानतो विश्वविद्या कारो विक्षेपः। अतः परमार्थतत्त्वमेकः। अतः संसार्यसंसारिवत्त्वतो ना
न्यः कश्चिदित्यर्थः॥१६॥ ॥ भ्रातिमात्रमिति। इदं विश्वं भ्रातिमात्रमिदं। अतो हेतोर्न किंचित्पृथक्संसारहितमित्यर्थः। इति निश्चयः। अतएव
सर्वस्य निरस्तत्वात्तर्वास न स्फूर्तिमात्रो वासनारहितः स्फूर्तिमात्रः सन्न न किंचिदिव निरस्तशेषविशेषः सन्न शाम्यति॥१७॥ ॥
एक एवेति। कालत्रयेऽपि भवो भो धौ एकस्त्वमेव। अतस्तवैव धर्मो मोक्षो नस्तः। अतस्तत्कृतकृत्यः सन्न सुखं वर॥१८॥ ॥ मासं कल्पेति। हे किं
यत्सं कल्पविकल्पाभ्यां चित्तं माक्षोभय। उपशाम्य। उपरतसं कल्पविकल्पो भव। आनंदरूपे स्वात्मनि सुखोत्पद्यते॥१९॥ ॥ ध्यानमपित्यजेत्या
ह। त्यजेति। सर्वत्र ध्यानं त्यज। कुत्रापि ध्यानं मा कर्षीत्यर्थः॥ एतदेव विषादयति। मा किंचिद्विधरिधारयेति। मननमपित्यजेत्याह। आत्मेति। आ
त्मा त्वं सरामुक्त एवासि। अतो विमृष्य विचार्य किं फलं कुरिष्यसि। नित्यमुक्तत्वादित्यर्थः॥२०॥ ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां अष्टावक्र
टीकायां तत्त्वोपदेशविंशतिप्रकरणं॥ पृथक्सत्वेन सर्वस्य विस्मृतिर्मुक्तिसाधनं॥ तत्त्वज्ञानार्थं विधेददूरेणेत्यत्र वर्ण्यते॥२१॥ ॥ तत्त्वज्ञा
तवैवाज्ञानतो विश्वं त्वमेकः परमार्थतः॥ त्वत्तो न्योनस्ति संसारी ना संसारः। तिकश्चन॥२२॥ ॥ भ्रातिमात्रमिदं विश्वं न किंचि
दिति निश्चयः॥ निवासनस्फूर्तिमात्रो न किंचिदिव शाम्यति॥२३॥ ॥ एक एव भवो भो धौ वासी दस्ति भविष्यति॥ न ते वैधो
स्ति मोक्षो वा कृतकृत्यः सुखं वर॥२४॥ ॥ मासं कल्पविकल्पाभ्यां चित्तं माक्षोभय। उपशाम्य सुखं त्विष्ट स्वात्मन्या
नंदविग्रहो॥२५॥ ॥ त्यजा वधानं सर्वत्र मा किंचिद्विधरिधारय। आत्मा त्वं मुक्त एवासि किंचिद्विमृष्य कुरिष्यसि॥२६॥ ॥
तत्त्वोपदेशविंशतिकं॥ आवक्ष्य शृणु वातान नानाशास्त्राण्यनेकशः॥ तथापि न तव स्मृत्यं सर्वं विस्मरणं हते॥२७॥ ॥
नेन सर्वं प्रपन्नस्य पृथक्संज्ञाया विस्मरणकारणेन तत्त्वज्ञानपायादिद्वारामुक्तिर्नान्यथेति विशेषमुपदिशति॥ आवक्ष्येति। हे तात त्वं ना
नाशास्त्राणि अनेकशः अनेकवारं शिष्येभ्यः आवक्ष्य गुरुभ्यः शृणु वा तथापि न तव सर्वं विस्मरणं हते। स्वास्त्यं प्रयो नेत्यर्थः। सुषुप्ते
नुपद्येऽपि विषयस्मरणमस्ति तथापि अज्ञानविस्मरणं नास्तीति भावः। जीवन्मुक्तस्य तु सर्वस्याप्यस्तत्त्वानुसंधानरूपं विस्मर
णमस्तीति भावः॥२८॥ ॥

1251

अभावरूपोपि प्रपञ्चः कालादिवशात् भावस्वभावत्वात् कथाहनास्तीति भावाभावेषु

ननु धनितोपि सुखोदर्यते। तत्कथं शातसुकल्प एव सुखैकरूप इत्यत्राख्याह। अर्जयित्वेति। अखिलानर्थान् धनधातुकादीन् ज्ञेयित्वा पुष्कलाब्धौ न्विधा भोगानेव आप्नोति। ननु सुखैकरूपस्तत्सुखं दुःखभागीत्वात्। सर्वपरित्यागमन्तरेण व सर्वसंकल्पविकल्पत्यागं विना सुखी सुखैकरूपो न हि भवेत्। नैव स्यात्॥२॥ संकल्पविकल्पयोस्तु त्यागः तु धात्वन्तानमेव त्यागमात्रस्य यथावद्ध्यो पुनरुद्यत्तत्तानमेव त्यागः असत्सत्यागसंभवात्। इदमेव रूपकालकारेण विवक्ष्यति॥३॥ ॥ कर्तव्येति। कर्तव्या नयानिकमणि तज्जनितानि दुःखा येन मातुं तत्वात्। लान्वरतरस्योत्तमस्तनदुःखः अंतरात्मा मनो यस्य तस्य संकल्पप्रशमामृतधारा लक्षण आसारं विना सुखं कृतं स्यात्॥३॥ ॥ संकल्पप्रशमस्यामृतत्वं संसाररूपविषयनिवर्तकत्वादित्याशयेनाह भवो यमिति। अयं भावः। भावना मात्रः संकल्पमात्रप्रभवः परमार्थत आत्मव्यतिरिक्तं किं बिन्नास्ति। परमार्थतस्तु आत्मेव भावरूपः। ननु अभावः

अर्जयित्वा स्थितानर्थान् भोगानाप्नोति पुष्कलाब्धौ॥ तर्हि सर्वपरित्यागमन्तरेण सुखी भवेत्॥२॥ ॥ कर्तव्यं दुःखमा

तुं उज्ज्वला दग्धा तरात्मनः॥ कृतः प्रशमयिष्य धारा सारमृतं सुखं॥३॥ ॥ भवो यं भावना मात्रो न किंचित्परमार्थ

तः॥ नास्त्यभावः स्वभावा नाभावाभावविभाविना॥४॥ ॥ न हरेन वसं को वा ह्येवमवात्मनः पदं॥ निर्विकल्पे

निरायासं निर्विकारं निरंजनं॥५॥ ॥ रूपापि प्रपञ्चः कालादिवशाद् भावस्वभावत्वात् कथाहनास्तीति। भावाभावे

विभाविनास्ति तानां स्वभावानां अभावो नास्ति न हि उष्णस्वभावो वह्नि कदापि दहति तल्ले स्वभावो दहति तथा व मनो राज्यवत्तभा वना मात्रसिद्धो सत्याभावः प्रपञ्चो भावना निवृत्तौ निवर्तते इति संकल्पप्रशमः संसारविषयाया पददात्मा मृतप्राप्तिहेतुत्वादमृतामिति भावः॥४॥ ॥ ननु संकल्पो परममात्रेण कथमात्मा मृतप्राप्तिरित्याशयस्य नित्यप्राप्तत्वं माह न हरेमिति आत्म नः पदं स्वरूपं हरेनास्ति नापि संकोचादुत्तेपरिधिर्नास्ति परिपूर्णत्वात्। अतएवात्मनः पदं नित्यं लब्धं प्राप्तिमेवास्ति। संकल्प वशात्पुनरप्राप्तिमिवाविद्वांसोऽन्यते। कंठगतं वामी करवत्। कदापि पदं निर्विकल्पं विकल्पातीतं। विकल्पाभावगम्यं वातथाति रायासं। आयासातीतं तदभावगम्यं वा। निर्विकारं विकारातीतं निरंजनं। उपाधिमूलशून्यं॥५॥ ॥

॥१८॥

हातुमिति। यस्तुरागी सुखदुःखजिहीसया संसारहातुमिच्छति। बीतरागस्तु निर्द्वेषरागोऽप्यदुःखरहितत्वात् तस्मिन् संसारे सत्यपि न विद्यत इति। खेदेन प्राप्नोति॥१॥ ॥ यस्येति। अहंता नीमुक्त एव तस्यैव यस्य मोक्षेऽप्यभिमानो नासौ ज्ञाननिष्ठा। अहंयोगाभासी देहस्य वगुणधर्मजरतः ममदेहो बहो हरि बहव वासादिसमर्थ इत्येव देहेऽप्यभिमानो नासौ योगी न बाह्यानीकेवलं मसौ दुःखभाक् दुःख हेतुत्वं हं ममाभिमानानि। इति रित्यर्थः॥२॥ ॥ सर्वविस्मरणाय देवमुपसंहरति हरति स्य हं॥१॥ ॥ इति विशेषोपदेशप्रकरणं॥ अथातः श्लोकविंशत्या तत्त्वज्ञस्य दर्शयते॥ विद्यातत्त्वप्रकर्षस्य व्यक्तयेतु रूपास्फुटं॥१॥ ॥ अथान्येषामपि विद्यायां प्रवृत्त्यर्थं तत्त्वज्ञानफलं विख्यापयिष्यात् तत्त्वज्ञानं गुरुनिर्मुक्तयेति तत्त्वज्ञानफलं प्राप्तये। आत्मन्येव तत्त्वज्ञानभोगादिना। अतएव स्वच्छं द्वयो विषयानासंकेदियः स नृपकाका विषयसंयोगं विनैव नित्यं आत्मन्येव रमते॥१॥ नैकराविदिति॥ हंतेति। स हर्षसं बोधने तेन ज्ञानफलं प्राप्तं योगाभ्यासफलं तथा। तद्वत् स्वच्छं द्वयो नित्यमेकाकारमतेतु यः॥१॥ ॥ नृकरा विज्जगत्संस्मृतत्वं शोहं तस्मिन् यते॥ यत एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्मांडमंडलं॥२॥ न ज्ञातुं विषयान् केऽपि स्वरा म हर्षयंत्यमी॥ बाल्यं की पल्लवप्री तमिरेभानि बलवानहर्षयति। कुरुनादित्यर्थः॥३॥ ॥ यस्तु भोगेषु भुक्तेषु न भवत्यधिवासितः। अमुक्तेषु निराकांक्षी तादृशो भवदुर्लभः॥४॥ ॥ बुधुभुरित्सारे मुमुक्षुरपि दृश्यते॥ भोगमास निराकांक्षी विरलो हि महत्वायः॥५॥ ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु जीविते मरणे तथा। कस्याप्युदारचित्तस्य हेयोपादेयतानां हि॥६॥

हं शिष्य अस्मि जगति कदापि दयितव्यं नो न विद्यते। यत एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्मांडमंडलं पूर्णं व्याप्तं। अतो हि नीयस्याभावात् न विद्यतीत्यर्थः॥ ॥२॥ ॥ न ज्ञात्विति। यस्तु स्वस्मिन् आत्मन्येव रमते तस्वारा म ज्ञातुं कदाचित् अमी विषयान हर्षयति। तु धत्वात्। यथा सल्ल की पल्लवप्री तं र भगजनिं बलवानहर्षयति। कुरुनादित्यर्थः॥३॥ ॥ यस्तु भुक्तेषु भोगेषु सक्तिर्न भवति। अमुक्तेषु आकांक्षान भवति आत्मनस्तत्वात् तादृशो भवदुर्लभः। संसारे कोऽपि न दृश्यते॥४॥ ॥ बुधुभुरिति। संसारे बुधुभुर्मुक्तश्चाने कथा दृश्यते। भोगमास निराकांक्षी महति पूर्णं ब्रह्माण आयातोः कारणं यस्य समहा ज्यो विरलः यतनामपि सिद्धानां कश्चिन्मावेति तत्त्वज्ञानि भगवद्भवनात्॥५॥ ॥ धर्मार्थेति। पुरुषार्थे तु वै

येन ज्ञातुं विषयान् केऽपि स्वरा म हर्षयंत्यमी॥ बाल्यं की पल्लवप्री तं र भगजनिं बलवानहर्षयति। कुरुनादित्यर्थः॥३॥ ॥ यस्तु भुक्तेषु भोगेषु सक्तिर्न भवति। अमुक्तेषु आकांक्षान भवति आत्मनस्तत्वात् तादृशो भवदुर्लभः। संसारे कोऽपि न दृश्यते॥४॥ ॥ बुधुभुरिति। संसारे बुधुभुर्मुक्तश्चाने कथा दृश्यते। भोगमास निराकांक्षी महति पूर्णं ब्रह्माण आयातोः कारणं यस्य समहा ज्यो विरलः यतनामपि सिद्धानां कश्चिन्मावेति तत्त्वज्ञानि भगवद्भवनात्॥५॥ ॥ धर्मार्थेति। पुरुषार्थे तु वै

ननु कथं तर्हितत्वज्ञानेन तत्प्राप्त्यवहारिणः शास्त्रकारणमित्याशङ्क्य भ्रान्तिनाशमात्रादेवेत्याह व्यामोहेति ज्ञानेन निरावरणदृष्ट
यः आविद्यानाशतदृष्टयः व्यामोहमात्रस्य प्रपञ्चातिमात्रस्य विरतौ सत्यां स्वरूपादानमात्रतः आत्मविश्रान्तिमात्रतो वीतशोका विरा
जते ते सर्वदा स्वभावेनैव पूर्णाद्वितीयतया प्रकाशत इत्यर्थः ॥६॥ ॥ आत्मज्ञानहस्यमाह ॥ समस्तमिति ॥ स्पष्टार्थमिदमिति ॥ ७॥ ॥ समस्तक
ल्पनामात्रमिति ॥ ज्ञानस्य निदानभूततत्त्वं पदार्थज्ञानेनैव माह आत्मेति ॥ आत्मा त्वं पदार्थः ॥ ब्रह्मतत्त्वार्थाभिन्न इति निश्चित्य अधिष्ठानस
त्ताकाराच्च भावाभावौघदाहितदभावौ कल्पिताविति निश्चित्य तथा च सर्वस्य तु छत्वानुसंधानात्कामहेत्वविद्याविलयाच्च निष्कामः
सुनृकिं विशिष्टतया जानाति ॥ किं ब्रूते किंच कार्यं करोति कर्तृत्वाभिमानरहितत्वात् ज्ञातापि वक्तापि न क्रियाकर्तापि नेत्यर्थः ॥ ८॥ ॥ स
र्वमात्मेति ज्ञाने सर्वकल्पनानि वर्तकमित्याह अयमिति ॥ सर्वात्मेति निश्चित्य अनुभूयतु शृणु भूतस्य निवृत्तिपराग्यापारस्य पुंस इति
व्यामोहमात्रविरतौ स्वरूपादानमात्रतः ॥ वीतशोका विराजते निरावरणदृष्टयः ॥ ९॥ ॥ समस्तकल्पनामात्रमात्मा मुक्तः
सनातनः ॥ इति विज्ञाय धीरो हि किमभ्यस्यति बालवत् ॥ ७॥ आत्मा ब्रह्मेति निश्चित्य भावाभावौ कल्पितौ ॥ निष्कामः किं
विज्ञानाति किं ब्रूते च करोति किं ॥ ८॥ ॥ अयं साहचर्यनाहमिति क्षीणा विकल्पनाः ॥ सर्वमात्मेति निश्चित्य तूष्णीं
भूतस्य योगिनः ॥ ९॥ ॥ न विक्षेपो न वैकाश्यानाति बोधो न मूढता ॥ न सुखं न वरादुःखमुपशान्तस्य योगिनः ॥ १०॥ ॥
स्वराज्ये भैक्षे च तौ चत्वाभाः लाभे जने वने ॥ निर्विकल्पस्य भावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः ॥ ११॥ ॥ कथमर्थक
वाकामः क्वार्थः क्व विवेकिता ॥ इदं कृतमिदं नेति द्वैतमुक्तस्य योगिनः ॥ १२॥ ॥ विविधाः कल्पनाः क्षीणा भवन्ति इतीति किं अहं क
यं शर्मिष्ठाहं पूर्वदिने ब्रतमकरवसो हं यजामि अयं देवदत्तो गच्छति नाहं गमिष्यामीत्यादयः कल्पनाः क्षीणा भवन्तीत्यर्थः ॥ १३॥ ॥ मि
रतसं कल्पस्य स्वरूपमाह द्वाभ्यां न विक्षेप इति ॥ उपशान्तविकल्पस्य योगिनः निक्षेपो व्यग्रतान ॥ एकाग्र्यादिकमपि नेत्यर्थः ॥ १४॥ ॥
स्वराज्ये सति स्वराज्ये स्वर्गराज्ये सैव परतौ परार्थवस्तुलाभेन दभत्वासे जने जनसमूहे विजने वने वविशेषो योगिनो नास्ति इ
दं कल्पविकल्परहितस्वभावस्येत्यर्थः ॥ १५॥ ॥ कथमर्थ इति इदं कृतमिदं नेति द्वैतमुक्तस्य योगिनः धर्मार्थकामा विवेकि
ता मोक्षोपायभूतो विकल्पश्च न भवति तत्तत्तत्तत्तद्विद्याकामसंकल्पादीनां विनाशादित्यर्थः ॥ १६॥ ॥ श्रीराम ॥

अ. २१
॥१९॥

कथं तर्हि जीवन्मुक्तस्य क्रियेत्याशीक्य जीवनादृष्टवशादेवेत्याह कृत्यमिति जीवन्मुक्तस्य योगिनः संकल्पवशात् किमपि कृत्य नास्ति त
थाहृदि मनोसंकापिरंजनाकोपि अनुरागेनास्ति तमेतुभूता विद्याया अभवात् तथापि अस्य कृत्य यथा जीवनं जीवनादृष्टम
नातिक्रम्य भवतीत्यर्थः ॥१३॥ कर्मो ह रति संकल्पसीमायामात्मबोधे विश्रान्तस्य मोहादिकं कृ भवति किं कारणमाश्रित्य भ
वति न किमपि कारणमाश्रित्य भवति आत्मबुद्ध्या करेणोपमर्हदित्यर्थः ॥१४॥ ॥ येनेति ॥ येन रं विश्वं दृष्टं स तदा
हितं संस्कारकरा पितृमरादिकं नास्तीति करोतु येनास्तीति जानातु यः पश्यन् नपि न पश्यति निर्वसिनः स निर्विकुसुते यदुष्य
कः संस्कारापि नास्ति तस्य कर्तुं मशीक्यत्वादित्यर्थः ॥१५॥ येनेति ॥ येन परं व्यतिरिक्तं ब्रह्म दृष्टं स आह ब्रह्मेति चिंतयेत् यस्तु द्विती
यं न पश्यति स निश्चित सर्वविदारहितः स च किंचित् पति न किमपि चिंतयति अद्वितीयात्मानुभवं शालिनि ब्रह्म चिंतनमपि
कृत्यं किमपि नैवास्ति न कापि हृदि रंजना ॥ यथा जीवनमेव ह जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥१३॥ ॥ कर्मो हं कृत्वा विश्वं कृत
ध्यानं कृमुक्ता ॥ सर्वसंकल्पसीमायां विश्रान्तस्य महात्मनः ॥१४॥ ॥ येन विश्वं पितृदृष्टं स नास्तीति करोतु ये ॥ नि
र्वसिनः किं कुरुते पश्यन् नपि न पश्यति ॥१५॥ ॥ येन दृष्टं परं ब्रह्म सो हं ब्रह्मेति चिंतयेत् ॥ किंचिंतयति निश्चितो द्विती
यं यो न पश्यति ॥१६॥ ॥ दृष्टो येनात्मविशिष्टो निरोधं कुरुते त्वसौ ॥ उदारस्तु न विशिष्टः साध्याभावात् करोति किं
॥१७॥ ॥ धीरो लोकविषयस्तो वर्तमानोऽपि लोकवत् ॥ न समाधिर्न विज्ञेयं न लेपस्वस्य पश्यति ॥१८॥ ॥ श्री ॥
नास्तीत्यर्थः ॥१६॥ ज्ञानिनो निश्चित निरोधोऽपि नास्तीत्याह दृष्टं त्रिं ॥ येन आत्मविशेषवित्रादि त्रिमोदृष्टः असौ पुरुषश्चित्तनिरो
धं कुरुते विशेषपरिहाराय ॥ उदारः सर्वत्राद्वितीयात्मदर्शयितुं विशिष्ट एव नास्ति स विशेषपरिहारलक्षणस्य साध्यलोकविषयस्तः
लोकेषु विशेषपरिहितुं भावात् किं कुरुते कथं निरोधं कुरुते इत्यर्थः ॥१७॥ ॥ इदमेव विरुणोति ॥ धीरश्चि ॥ धीर अद्वितीयात्मविश्रान्तः
लोकविषयस्तः लोकेषु विशेषपरिहितः ॥ आरब्धवशात् लोकवत् वर्तमानोऽपि बाधितानुवृत्त्या व्यवहारपरोपि स दुःखं समाधिरयो
विशेषस्तथाऽयं विशेषकृतो लेप आत्मन इत्यादिकं न पश्यति विन्मात्रद्वितीयात् ॥१८॥ ॥ श्रीराम ॥

॥१९॥

भावाभावोक्तिः। योबुधस्तुः स्वात्मानुभ वदतः अतएव भावाभावस्य विविहानः। अतएव निर्वासनः स्तेनलोकदृष्ट्या कुर्वतापि किं नैव कृतस्य।
 त्र। अकर्तृत्वज्ञानेन कर्तृत्वाध्यासबाधादित्यर्थः॥ इदमेव विरादयति। प्रवृत्ताविति। धीरस्यात्मविश्रान्तस्य प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा दुर्ग्रहं कर्तृत्वा
 भिमानो नास्ति। कादृशस्य धीरस्य प्रारब्धवशाद्यदायत्प्रवृत्तं वा निवृत्तं वा कर्तुमायाति तत्सुखमनायासस्य च कृत्वाति। एतः अ
 तः कर्तृत्वाभिमानाभावात्। तानि नीतकृतमेवेत्यर्थः॥ २०॥ ननु ज्ञानविनिर्वासनः स्मरि किं न वा प्रयुक्तं कर्म करोतीत्याशं क्त्वाह निवासिना इति
 निर्वासनः अतएव निरालंबः कर्तव्याकर्तव्यानुसंधानरहितः अतएव स्वच्छंदः रागद्वेषानधिनः यतो मुक्तबंधनः बंधहेतुज्ञानशून्यः। ज्ञानी संस्कार
 वातेन क्षिप्तः प्रारब्धपवनेन प्रेरितः स ब्रह्मपणवत्वेष्टे॥ २१॥ ॥ संसारसंकल्पादिशून्यः स्तु सर्वदा सुतुष्ट एवेत्याह। असंसारस्येति।
 नाविद्यते संसारे हेतुः संकल्पो यस्य तस्य असंसारस्य हर्षादिका कापि कर्मणो न जायते अतः कर्मरहितत्वान्नित्यं शीतलमनाविदेहमुक्तं
 भावाभावविहीनो यस्तु निर्वासनो बुधः॥ नैव किं विहृतं तेन लोकदृष्ट्यापि कुर्वते॥ १९॥ ॥ प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धीरस्य दु
 र्ग्रहः॥ यदाप्यकर्तुमायाति तत्कृत्वातिष्ठते सुखं॥ २०॥ ॥ निर्वासनो निरालंबः स्वच्छंदो मुक्तबंधनः॥ क्षिप्तः संस्कारवातेन चैष्टे शु
 क्पणवत्॥ २१॥ ॥ असंस्कारस्य तु कापि न हर्षो न विषादता॥ स शीतलमनानित्यं विदेह इव राजते॥ २२॥ ॥ कुत्रापि न जिहा
 सास्ति नाशो वापि न कुत्रेति॥ आत्मारामस्य धीरस्य शीतला छात्रात्मनः॥ २३॥ ॥ प्रकृत्या शून्यचित्तस्य कुर्वतोऽप्य
 दृढया॥ प्राकृतस्येव धीरस्य नामानो नावमानिता॥ २४॥ ॥ कृतदेहेन कर्मदं न मया शुभं रूपिणा इति विज्ञानुरोधायः कुर्वन्नपि करो
 इव राजते षडूर्ध्वरहितः शिव इति स्मृतेः॥ २५॥ ॥ कुत्रापि न॥ आत्मारामस्य अतएव धीरस्य निश्चलचित्तस्य अतएव शीतलः स्वच्छतरः निर्म
 लतर आत्मा मनो यस्य तस्य शीतला छात्रात्मनः ज्ञानिनः कुत्रापि जिहासा त्यागे धानास्ति। उपादीक्षापि नास्ति। रागद्वेषाभावात्। नाशो
 पि अनर्थोऽपि कुत्र विन्तास्ति। अनर्थहेतो रज्ञानस्याभावादित्यर्थः॥ २३॥ ॥ प्रकृतेति। प्रकृत्या स्वभावेन शून्यविकाररहितचित्तं यस्य तस्य धीर
 स्य आत्मविश्रान्तस्य प्रकृतस्येव अज्ञानिन एव। यदृढया प्रारब्धवशात् कुर्वतः अस्य विदुषः मानावमानेनास्तीत्यर्थः॥ २४॥ कृतदेहेनेति। इ
 ति विज्ञानं नुरुप्यतो निरतरं श्रयति सकुर्वन्नपि न करोति कर्तृत्वाभिमानादित्यर्थः॥ २५॥ ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥ रामाय नमः॥ ॥ ॥

अतद्वादीति जीवन्मुक्तः अतद्वादीव अहमिदं करिष्यामीत्यवदन्नेव कार्यं कुरुते प्रारब्धवशादवदन्नापि बालिशो मूर्खो न भवेत् अतस्तीव्रता
 त्वात् अतएव संसारं नपि संसारव्यवहारं कुर्वन्नापि अतिरसुरवा अतएव श्रीमान् प्रसन्नतया शोभावान् अतएव शोभते दीप्यते स्वप्रकाश
 इत्यर्थः ॥२६॥ ॥ नानेति नाना विचारात् द्वैता विचारात् सुश्रुतिश्च निर्गतो यतो धीरो सानी अतएव आत्मन्येव विश्रान्तिमागतः अतएव न क
 ल्पते सकल्पादिकं मनो व्यापारं न करोति न जानाति बुद्धि व्यापारं न करोति शब्दशृणोति रूपं न पश्यति इन्द्रियमात्रव्यापारं न करोति न
 कर्तृत्वादिमानाभावादित्यर्थः ॥२७॥ ॥ असमाधेति ज्ञानी मुमुक्षुभिर्न वेति असमाधेः समाधेरकारणात् तथा शतरो बध्नो न अविक्षेपात्
 द्वैतभ्रमाभावादित्यर्थः कीदृशस्तर्हि सानीत्याशंक्या ह निश्चित्येति इदं सर्वं कल्पितमिति पूर्वमेव निश्चित्य पश्चाद्वाधितानुवृत्त्या पश्यन् अपि म
 अतद्वादीव कुरुते न भवेदपि बालिशः ॥ जीवन्मुक्तः सुखी श्रीमान् संसारं नपि शोभते ॥२६॥ ॥ नाना विचार सुश्रुति धीरो विश्रान्तिमा
 गतः न कल्पते न जानाति न शृणोति न पश्यति ॥२७॥ ॥ असमाधेरविक्षेपान्न मुमुक्षुर्न वेति ॥ निश्चित्य कल्पितं पश्यन् ब्रह्मेवा
 स्ते महावायः ॥२८॥ ॥ यस्यां तस्यादहंकारो न करोति करोति सः ॥ निरहंकारेण धारेण न किंचिदकृतं कृतं ॥२९॥ ॥ नो द्विर्न वसं
 तुष्टमे कर्तृत्वं दर्शयति ॥ निराशं गतसंदेहं चित्तं मुक्तस्य राजते ॥३०॥ ॥ निध्यातुं चेष्टितुं वापि यश्चित्तं न प्रवर्तते ॥ निर्निमित्तमिदं किं
 तु निध्यायति विवेक्षते ॥३१॥ ॥
 हाशयो निर्विकारचित्तः अतएव ब्रह्मेव आस्ते ॥२८॥ ॥ ननु संसारं परमं श्रेष्ठं ब्रह्मेत्याशंक्या हंकाराभावादित्याहायस्येति ॥ यस्यां तः कर
 णादहंकाराध्यासः स्यात्स लोकादृष्ट्या कृतं तथापि स्वदृष्ट्या न किंचिदपि कृतं कर्तृत्वाध्यासाभावादित्यर्थः ॥२९॥ ॥ मुक्तचित्तं वर्णयति द्वाभ्यां नो द्वि
 र्गमिति ॥ मुक्तस्य चित्तं राजते केवलप्रकाशरूपमेव यतो नो द्विर्न उद्वेगहेतोर्दृष्ट्याभावादान्वसंतुष्टमनो घेहत्वनुरागाभावात् तथा कर्तृत्वं
 न वर्जितं सकल्पविकल्पशून्यं अतएव निराशं गताः संदेहायस्मात्तत्गतः संदेहो हरेहहेतो रज्ञानस्य नष्टत्वादित्यर्थः ॥३०॥ ॥ निध्यातुमिति
 यस्य ज्ञानिनश्चित्तं निध्यातुं चेष्टितुं चेष्टां कर्तुं वापि न प्रवर्तते न सकल्पयति किंतु इदं ज्ञानं चित्तं निर्निमित्तं संकल्परहितमेव सत् निध्यायति
 निश्चलं स्वरूपेति श्रुतिस्तथावेष्टेति विविधां चेष्टां करोतीत्यर्थः ॥३१॥ ॥
 ननु वन्नपि सकल्पादिकं करोति कर्तृत्वाध्यासात् निरहंकारेण अतएव धारेण कर्तृत्वाध्यासरहितेन यद्यपि लोकादृष्ट्या ५५

नायस्यतानिनेविशेषरदनेवशानिनेविरलत्वमाह॥तत्त्वमिति॥मदअज्ञानीयथार्थतत्त्वतत्त्वपदार्थभेदंश्रुतेराकर्ण्यअसंभावनाविपरीतभा
वनाभ्यांमूढताअविवेकताप्राप्नोति॥अथवात्रास्त्रार्थसाक्षात्कारासंकोचवित्तसमाधिआयाति॥कोपिसहस्रेष्वेकअंतरसंमूढोपिबाधगत्या
मूढवत्कोह्यवहारकर्तुमभवति॥३२॥॥अथवायातिसंकोचामत्यनेनोक्तवैकाग्रतानिरोधोदूषयति॥एकाग्रतेति॥एकाग्रताएकलक्ष्यनि
ष्ठचित्तता॥अथवानिरोधचित्तविलयोमूर्मुत्यन्नात्मसाक्षात्कारेविपरीतभावनानिरुत्यर्थंभूशमत्यर्थंअभ्यस्यते॥सुप्तवत्सुषुप्तव
त्तदेहात्मधीरात्यनेनपदेस्वरूपेक्षिताः॥धीराज्ञानिनस्तुप्रागुक्तंकिमपिहृत्यनपरयति॥अद्वैतानंदात्मसाक्षात्कारेणोचानानंदादि
भ्रमस्यदुरुपास्तत्वादित्यर्थः॥३३॥॥निरोधस्याकिंचित्करतामाह॥अप्रयत्नादिति॥मूढपुरुषःअप्रयत्नात्चित्तनिरोधात्प्रयत्नात्क
र्मानुष्ठानाद्वारनिर्वृतिपरमंमुखनप्राप्नोति॥आनंदहेतुरात्मानंदानुभवाभावादित्यर्थः॥प्राज्ञस्तुसमाधिवाकर्मवाप्यकुर्वन्तत्त्व
तत्त्वयथार्थमाकर्ण्यमदःप्राप्नोतिमूढता॥अथवायातिसंकोचममूढःकोपिमूढवत्॥३२॥॥एकाग्रतानिरो
धोवागमूढैरभ्यस्यतेभूश॥धीराःहृत्यनपरयति॥सुप्तवत्स्वपदेक्षिताः॥३३॥॥अप्रयत्नात्प्रयत्नादामूढो
नाप्नोतिनिर्वृतिं॥तत्त्वनिश्चयमात्रेणप्राप्तोभवतिनिर्वृतः॥३४॥॥शुद्धबुद्धिप्रियपूर्णनिःप्रयत्ननिरामय॥आत्मा
नंतनजानंतितत्राभ्यासपराजडाः॥३५॥॥नाप्नोतिकर्मणामोक्षविमूढोभ्यासरूपिणा॥धन्योवित्तानमात्रेण
मुक्तस्तिष्ठत्यविक्रियः॥३६॥॥मूढोनाप्नोतितद्रूपयतोभविष्यति॥अनिष्ठन्नपिधीरोहिपरब्रह्मस्वरूपभाक्॥३७॥॥
निश्चयमात्रेणकृतार्थोभवति॥दुःखहेतुरज्ञानस्यज्ञानदग्धत्वादित्यर्थः॥३४॥॥ननुयोगाभ्यांसदात्मानुभवोभविष्यतीत्यात्राक्येनेत्याहशुद्ध
मितितनजगतिअभ्यासपराजडाअज्ञानिनआत्मानजानंति॥कादृशंशुद्धमायामलातीतअतएवबुद्धिस्वप्रकाशंप्रियसुखरूपपूर्णं
यतोनिष्प्रियवतएवनिरामयदुःखसंबधरहितं॥३५॥॥इदमेवविवृणोति॥नप्राप्नोति॥विमूढोनात्मज्ञःअभ्यासरूपिणायोगाभ्या
सात्मकेनकर्मणामोक्षनाप्नोति॥नकर्मणानप्रजयाधनेनेतिश्रुतेः॥धन्योभाग्यवान्विरलोज्ञानमात्रेणाविक्रियोनिरस्ताविधाक
मकर्मतिएवमुक्तिस्तिष्ठति॥३६॥॥मुमुक्षुरपिमूढोब्रह्मनाप्नोतीहनिश्चित्याहमूढइति॥मूढअज्ञानीयतचित्तनिरोधादेब्रह्म
भविष्यति॥ततोब्रह्मनाप्नोति॥हिनिश्चितं॥धीरोज्ञानअनिष्ठन्नपिमोक्षमनिष्ठन्नपिपरब्रह्मस्वरूपभाक्॥अथवायका

रित्यर्थः॥३७॥॥
सुप्तवत्सुषुप्तवत्
मोक्षमनिष्ठन्नपिपरब्रह्मस्वरूपभाक्

एतेवस्यष्टयतिनिशधारेति। मूढा अज्ञानिनस्तु निराधाराग्रहव्याः केवलेन विज्ञाननिरोधेनैवाहं मोक्ष्यामीति निष्कारणदुःसा
 ग्रहव्याः प्रत्युत ससारपोषकाः ससारनिवर्तकज्ञानपरा गुरुवत्वात्। बुबुधैर्ज्ञानिभिः अनर्थमूलस्य पतस्य ससारस्य मूल
 छेदः कृतः ससारमूलभूतस्याज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥३८॥ ॥ निशान्तिमिति। मूढा अज्ञानी यतश्चिन्तानिरोधार्थः
 मिति मिधति। ततः शान्तिं न लभते। धारो विवेकी तत्त्वविनिश्चित्यवामितुमनिष्ठः न पि स्वभावादेव सर्वदा शान्तमनसो भवति
 वेतो विकारहेतो रज्ञानस्य निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥३९॥ ॥ क्वात्मन इति। यत्र दृष्टयस्य दृष्टं तात अवलंबते। दृश्यविषयिकरो तित
 स्य आत्मनो दर्शनं कनकापात्यर्थः। धाराः शानिनः तंतीति मित्रप्रदायनारादिकं दृश्यपदार्थं न पश्यन्ति किंतु विद्रूपमात्मानं प
 निराधाराग्रहव्याः मूढाः ससारपोषकाः। एतस्यानर्थमूलस्य मूलछेदः कृतो बुधैः ॥३८॥ ॥ न शान्तिं लभते मू
 ढो यतः शमितुमिधति। धारास्तत्त्वविनिश्चित्य सर्वदा शान्तमानसः ॥३९॥ ॥ क्वात्मनो दर्शनं तस्य यदुष्टं पूर्व
 लंबते। धारास्तं न पश्यति पश्यत्यात्मानमव्ययं ॥४०॥ ॥ क्निरोधो विमृष्टस्य योनिर्बोधकरो
 तिवै ॥ स्वारा मस्यै रधीरस्य सर्वदा सावकृत्रिमः ॥४१॥ ॥ भावस्य भावकः कश्चिन्न किंचि
 उभयाभावकः कश्चिदेवमेव निराकुलः ॥४२॥ ॥ शुभमद्वयमात्मानं भावयति कुबुधयः ॥ ननु ज्ञानं तिस्रो मोहाधीवृत्ती
 रयति ॥४३॥ ॥ क्ति। अज्ञाना शुद्धविज्ञाननिरोधेनिर्बोधकरो तितस्य विमृष्टस्य क्विन्ननिरोधः न क्वापि अज्ञानीना समाध्य पगमेपु
 नश्चितप्रसारात्। त्वारा मस्य आत्मारामस्यै रअतएव निश्चलचित्तस्य सर्वदा असौचित्तनिरोधः अकृत्रिमः स्वाभाविकः सर्वदा
 स्वात्मानुभवशालित्वात् ॥४१॥ ॥ भावस्येति। कश्चित्कारिकादिः भावस्य भावकः भावरूपपरमार्थः सत्प्रपंचरति। भावरतिमन्यते भा
 वकः ॥ अपरः शून्यवादी बोधः न किंचिदस्तीति भावरतिमन्यते रतिन किंचिद्भावकः कश्चित्सहस्रेष्टेकः कश्चिदात्मानुभवशाली उभया
 भावकः सत् एवमेव उभयाभावनेनैव निराकुलः स्वच्छचित्त आस्तेरित्यर्थः ॥ ॥ न किंचिदपि विततेति। भगवद्वचने सिद्धातमभिप्रेत्या
 ह। शुभमिति। कुबुधयो मूढबुधेय एव शुभं निमेलनं अद्वयद्वैतवर्जितं आत्मानं अतुतनशीलं व्यापकं भावयति चित्तयति ननु ज्ञानं तिस्रो मोहा
 कुर्वति। कुतः समोहात्। निमेलनस्य कल्पितामलस्य सापेक्षत्वात्। द्वयस्य कल्पितद्वैतसापेक्षत्वात्। आत्मत्वस्य वकल्पितानात्मसापेक्षत्वात्

निराधाराग्रहव्याः मूढाः ससारपोषकाः। एतस्यानर्थमूलस्य मूलछेदः कृतो बुधैः ॥३८॥ ॥ न शान्तिं लभते मूढो यतः शमितुमिधति। धारास्तत्त्वविनिश्चित्य सर्वदा शान्तमानसः ॥३९॥ ॥ क्वात्मनो दर्शनं तस्य यदुष्टं पूर्व लंबते। धारास्तं न पश्यति पश्यत्यात्मानमव्ययं ॥४०॥ ॥ क्निरोधो विमृष्टस्य योनिर्बोधकरो तिवै ॥ स्वारा मस्यै रधीरस्य सर्वदा सावकृत्रिमः ॥४१॥ ॥ भावस्य भावकः कश्चिन्न किंचि उभयाभावकः कश्चिदेवमेव निराकुलः ॥४२॥ ॥ शुभमद्वयमात्मानं भावयति कुबुधयः ॥ ननु ज्ञानं तिस्रो मोहाधीवृत्ती रयति ॥४३॥ ॥ क्ति। अज्ञाना शुद्धविज्ञाननिरोधेनिर्बोधकरो तितस्य विमृष्टस्य क्विन्ननिरोधः न क्वापि अज्ञानीना समाध्य पगमेपु नश्चितप्रसारात्। त्वारा मस्य आत्मारामस्यै रअतएव निश्चलचित्तस्य सर्वदा असौचित्तनिरोधः अकृत्रिमः स्वाभाविकः सर्वदा स्वात्मानुभवशालित्वात् ॥४१॥ ॥ भावस्येति। कश्चित्कारिकादिः भावस्य भावकः भावरूपपरमार्थः सत्प्रपंचरति। भावरतिमन्यते भावकः ॥ अपरः शून्यवादी बोधः न किंचिदस्तीति भावरतिमन्यते रतिन किंचिद्भावकः कश्चित्सहस्रेष्टेकः कश्चिदात्मानुभवशाली उभया भावकः सत् एवमेव उभयाभावनेनैव निराकुलः स्वच्छचित्त आस्तेरित्यर्थः ॥ ॥ न किंचिदपि विततेति। भगवद्वचने सिद्धातमभिप्रेत्या ह। शुभमिति। कुबुधयो मूढबुधेय एव शुभं निमेलनं अद्वयद्वैतवर्जितं आत्मानं अतुतनशीलं व्यापकं भावयति चित्तयति ननु ज्ञानं तिस्रो मोहा कुर्वति। कुतः समोहात्। निमेलनस्य कल्पितामलस्य सापेक्षत्वात्। द्वयस्य कल्पितद्वैतसापेक्षत्वात्। आत्मत्वस्य वकल्पितानात्मसापेक्षत्वात् ॥२१॥

इदमेव विशदयति मुमुक्षोरिति मुमुक्षोरनधिगतात्मसाक्षात्कारस्य बुद्धिः स विशेषालंबनमंतरेण न विद्यते। साक्षात्काराभावात्। मुक्तस्य जीव-
 मुक्तस्य। अतएव मुक्तावपि निष्कामा बुद्धिः सर्वान् निरालंबैव निर्विशेषा आत्मानुभव रूपेण। स विशेषादिपरित्याग एवात्मानुभवः॥ ४४॥
 निरोधेऽपि विषये स्मृतिविकारेवानुष्ठीयते न तु विज्ञेय इति। विषयेति। विषयद्वीपिनो विषयस्याप्राग्बोध्यशार्दूलद्वीपिनो व्याघ्र इत्यमरः।
 ताः शरणार्थिनः स्वोत्तरसाधिनो मूढा एव निरोधसिद्धय एकलक्ष्यवृत्ति सिद्धये वा क्षीरतिशयि प्रकोटकंदरातः प्रेक्षां विशति न तु क्षान्तिरित्य-
 र्थः॥ ४५॥ वासनात्याग एव विषयस्य निरुद्धे हेतुरित्याह। निर्वोसनेति। निर्वोस च। नोयः पुरुषस्तल्लक्षणं हरिः सिंहदृष्ट्वा विषयदंतिनो नशक्तः
 संतः तूष्णीं मोनयथा स्यात्तथापलायते। कृतवाटवः कृतप्रियवचना इव तं निर्वोसन ईश्वराकृष्टाः सेवत इत्यर्थः॥ ४६॥ नमुखीरिति। निःश-
 विषयद्वीपिनो बोध्यवकिताः शरणार्थिनः॥ विशतिभटिति कोटं निरोधैकाग्रसिद्धये॥ ४५॥ मुमुक्षो बुद्धिरालंबमंतरेण न
 विद्यते॥ निरालंबैव निष्कामा बुद्धिर्मुक्तस्य सर्वदा॥ ४६॥ निर्वोसन हरिदृष्ट्वा तूष्णीं विषयदंतिनः॥ पलायते नशक्तास्ते
 सेवते कृतवाटवः॥ ४६॥ निमुक्तिकारिका धत्ते निःशं को मुक्तमानसः॥ पश्यन् शृण्वन् स्पर्शन् जिघ्रन् नभं नास्ते यथा सुखं।
 ॥ ४७॥ वस्तुभ्रवणमात्रेण शुद्धबुद्धिर्निराकुलः॥ नैवाचारमनाचारमोदास्यं वा प्रपश्यति॥ ४८॥ यदायत्कर्तुमायाति त-
 दातकुसंतेजः॥ शुभं वाप्यशुभं वापि तस्य चेष्टा हि बालवत्॥ ४९॥ को गतसंशयः अतएव युक्ते मानसो निश्चलमानसः। शान्तिमुक्तिक-
 रिकां यमनियमादिक्रिया आग्रहान्न धत्ते। किंतु हि कर्तृत्वाध्यासरहितत्वात्। यथा सुखं आत्मसुखमनतिक्रम्य लोकदृष्ट्या ईक्षणादिक्रिया
 कुर्वन् नास्ते इत्यर्थः॥ ४७॥ वसति। वस्तुनश्चिदात्मनः श्रवणमात्रेण ज्ञाताया शुद्धबुद्धिर्अखंडात्मसाक्षात्कारस्ततो निराकुलः स्वस्वरू-
 पश्चः पुरुषाचारक्रियानुष्ठाने अनाचारनैकर्म्येऽभयत्रापि तादृश्यं वा एतन्नयमपि नेव प्रपश्यति। आत्मरुचत्वादित्यर्थः॥ ४८॥
 यदेति। यदा यद्युभनैकर्म्यं वा अशुभं अकर्म वा कर्तुं यायाति तल्लोकेशो दृष्ट्या प्रारब्धवशात्कुरुते रुजराग्ररहितः हियतः कारणात्स्य
 चेष्टावलुबत्प्रारब्धमात्राय नारागद्वेषानधीनः॥ ४९॥ स्वातंत्र्यादिति। स्वातंत्र्याद्वागद्वेषानधीनत्वात्सुखमनः प्रसादमाप्नोति। यतः स्वातंत्र्यात्पर-
 ज्ञानमाप्नोति तथा स्वातंत्र्यानिर्वाहिनित्यसुखं गच्छेत्। प्राप्नुयात्। अतएव स्वातंत्र्यात्परमं परं स्वरूपं विश्रान्तिं गच्छेत्॥ ५०॥
 ७४ स्वातंत्र्यात्कुरमाप्नोति स्वातंत्र्यात्लभते परं॥ स्वातंत्र्यानिर्वाहिनित्यसुखं गच्छेत् स्वातंत्र्यात्परमं परं॥ ५०॥ ४७॥

अकर्तृत्वमिति। यदा स्वात्मनः अकर्तृत्वमन्यते तदा समस्ता वितवृत्तयः क्षीणा भवन्त्येव। अमुकं कर्माहं करिष्यामि। अमुकं मे भोग्यं भवत्वित्यादि विवृत्त्यनुदेये तज्जन्यानामन्यासामपि वितवृत्तीनामनुदयादित्यर्थः॥ ५१॥ ॥ उर्ध्वरवलेति। धीरस्य वीतस्पृहस्य अकृतका अकृत्रिमा उर्ध्वरवलापिशान्तिरहितापि स्थितिः शोभते। स्पृह वित्तस्य मूढस्य तु कृत्रिमा शान्तिर्न शोभत इत्यर्थः॥ निरस्तकल्पनानां शान्तिना तु भोगतथां त्वोरप्यनाग्रह इत्याह। विलसंतीति। निरस्तकल्पनार्था राशानि नः कदाचित्प्रारब्धवशान्महाभोगैर्विलसंतीति। उति। कदाचित्प्रारब्धवशाद्विशिष्टरूपवर्तव्यनानि विवृत्तिः। कीदृशाः कुबुधा आसक्तिरहिताः यतो मुक्तिबुधयः कर्तृत्वाध्यासरहितबुधय इत्यर्थः॥ ५३॥ ॥ श्रोत्रियमिति। धीरस्य शान्तिः श्रोत्रियदेवतातीर्थं पूजने सति हरिका विवासना। धर्मार्थिका मवासनान जायते। अंगनास्रपतिप्रियं पुत्रादिकं वदृष्ट्वा कापिकाग्र्यपदार्थं वासनान जायते। सर्वत्र समबुद्धित्वादित्यर्थः॥ ५४॥ ॥ भृत्यैरिति। भृत्यादिभिर्विहस्य अकर्तृत्वमभोग्यत्वं स्वात्मनो मन्यते यदा॥ तदा क्षीणा भवन्त्येव समस्ता वितवृत्तयः॥ ५१॥ ॥ उर्ध्वरवलाप्यकृतका स्थिति धीरस्य राजते॥ न तु स्पृह वित्तस्य शान्तिर्मूढस्य कृत्रिमा॥ ५२॥ ॥ विलसंति महाभोगैर्विशन्ति विशिष्टरूपान्॥ निरस्तकल्पना धीरा अवभा मुक्तबुधयः॥ ५३॥ ॥ श्रोत्रियदेवतातीर्थं मंगनां भूपतिप्रिये। दृष्ट्वा संपूज्य धीरस्य न कापि दृढि वासना॥ ५४॥ ॥ भृत्यैः पुत्रैः कलत्रैश्च दुर्व्रैश्चापि गोत्रजैः॥ विहस्य धिक्कृतो योगी न याति विकृतिं मनात्॥ ५५॥ स तु श्रोत्रियेन स तुष्टः शिरोपिन वरिष्यतो तस्याश्चर्यं दृशंतीता दृशा एव जानते॥ ५६॥ कर्तव्यतैव संसारो न तोषयंति सुरयः॥ शून्या कारानि राकारानि विकारानि रामयाः॥ ५७॥ ॥ ॥ उपहस्य धिक्कृतस्तिरक्तो योगी मना कर्कं विदुषि विकृतिवित्तक्षोभं नायाति। रागे द्वेषहेतो मोहस्याभावादित्यर्थः॥ ५५॥ स तुष्टः ति। लोकदृष्ट्या संतोषादिपुत्रोपि वस्तुतस्तद्रहितस्तस्य शान्तिस्तानां माश्चर्यं दृशंतीता दृशा एव जानते॥ ५६॥ कर्तव्यतैवेति। कर्तव्यतैव ममेदं कर्तव्यमिति। कार्यसंकल्प एव संसारस्तथेव त्वात्। सुरयो जानि न स्तासां कर्तव्यतां न पश्यंति। न कल्पयंति। संकल्पमात्ररहितत्वात्। कीदृशाः सुरयः शून्ये सर्वकार्यक्षमे तथा वर्तमानघटाद्याकरे तथा निराकारे अवाक्यते निर्विकारसमाः समात्मदृशि नः अतएव निरामयाः संकल्पास्तवराहिता इत्यर्थः॥ ५७॥ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

एवंविधोतिथ्यन्यत्रत्याह। सर्वेति। स आत्मएवधन्योनान्यः सैवेव भावेषु समात्मचुधिरतएव निस्तर्षमानसोपितृष्ट्या विज्ञोभवति। किं
 कुर्वन्। स्पृशन्। शृण्वन्। स्पर्शन्। जिघ्रन्। अभ्रन्॥६५॥ ॥ तस्येव धन्यत्वेयुक्तिमाहावेति। धीरस्यज्ञानिनः अतएव सर्वदा विकल्परहितस्य
 ससारः प्रपन्नः अतएव तत्र प्रतिभासश्चक्रे अतएव साध्यसर्गादिकं कृतं अतएव साधनयागदिकं बर्क॥६६॥ ॥ स जयतीति। स अर्थसंन्यासी तृष्ट्या
 तृष्ट्यप्रयोजनशून्योयतः पूर्णः स्वरसः पूर्णस्वभावो विग्रहः स्वरूपस्य संपूर्णस्वरसविग्रहो जयति। सर्वोत्कर्षेणावर्तते। सकः यस्य अलत्रिमः
 स्वाभाविकः अनवधिने पूर्णस्वरूपे समो धिरनवधिन्न समाधिर्यस्य वर्तते स जयतीत्यर्थः॥६७॥ ॥ ज्ञातत्वं स तु सर्वत्र निराकांक्षत्वमेव सुरभी
 लक्षणमित्याह। बहूनेति। अत्रज्ञानिनिबहूना केन लक्षणेन किं प्रयोजनं ज्ञातत्वं त्वो महाशयः भोगमोक्षयोः फलयोर्निराकांक्षी अतएव स
 दासर्वत्र भोगमोक्षसाधनेषु न रसः निरनुरागः॥६८॥ ॥ महदादिति। महदहंकारपंचतन्मात्रापंचमहाभूतभौतिकजगत्संज्ञाद्वैत
 स एव धन्य आत्मतः सर्वभावेषु समः॥ पश्यन्। शृण्वन्। स्पर्शन्। जिघ्रन्। अभ्रन्। निस्तर्षमानसः॥६५॥ ॥ कसंसारः कवाभासः
 कसाध्यकवसाधनं। आकाशस्येव धीरस्य निर्विकल्पस्य सर्वदा॥६६॥ ॥ स जयत्यर्थसंन्यासी पूर्णस्वरसविग्रहः अलत्रिमो
 नवधिन्न समाधिर्यस्य वर्तते॥६७॥ ॥ बहूनात्र किमुक्तेन ज्ञातत्वं त्वो महाशयः॥ भोगमोक्षनिराकांक्षी सर्वदा सर्वत्र रसः॥६८॥ ॥
 महदादिजगद्वैतनाममात्रविज्ञं सितं॥ विहीय शुद्धबोधस्य किंकृत्यमवशिष्यते॥६९॥ ॥ अत्रमभूतमिदं सर्वं किंचिन्नास्तीति
 निश्चयी॥ अलक्ष्यस्फुरणः शुद्धः स्वभावेनैव शोभ्यते॥७०॥ ॥ शुद्धस्फुरणरूपस्य स्वभावमपश्यतः क्वविधिः क्ववेराग्यं क्वत्यागः क्वशक्तिः
 नाममात्रेणैव विज्ञं सितं विज्ञं न भातं न तु नास्ति वा अतएव तत्र कल्पना विहाय रिक्तस्य अतएव शुद्धबोधस्य स्वप्रकाशनिष्ठा तत्स्वरूपस्य किंक
 त्यमवशिष्यते सच्चिदानंदाधिगमेनैव कृतकृत्यत्वादिति भावः॥६९॥ ॥ ननु तथापि अवर्धनामर्थं प्रयत्नः कर्तव्य इत्यत आह। अत्रमभूतमिति अधि
 ज्ञानसाक्षात्कारे सद्रसं सर्वत्र मभूतमत्रमेवैव कल्पितं अतएव द्रष्टुं किंचिन्नास्ति किमपि वास्तवं नास्तीति निश्चयी अलक्ष्यस्फुरणाविन्मोत्रप्रतिभास
 वा न अतएव शुद्धस्वरूपसाक्षात्कारेण बाधिताध्यत्ममूलत्वात् स्वभावेनैव शोभन्तीति न तु शक्त्यर्थज्ञानातिरिक्ते मयस्यामित्यर्थः॥७०॥ ॥ शुद्धेति। शु
 धस्फुरणरूपस्य स्वप्रकाशविद्रूपस्य अतएव द्रव्याभावे द्रव्यद्रव्यपदार्थमपश्यतः क्वकुत्र कर्मणि विधिः क्वकेषु वा विषयेषु वेराग्यः क्व
 पुपदार्थेषु त्यागः क्वकेभ्यः परार्थेभ्यः शमोपि वा कार्यः द्रव्यपदार्थस्यैवास्फुरणादित्यर्थः॥७१॥ ॥ श्री॥ ॥

विद्वेषेण प्रकाशमानस्य बंधादिक नास्तीत्यर्थः। ननु यद्यपि स्तूल प्रपञ्चो निराकृतस्तथापि सूक्ष्मायाः प्रकृतेः संस्कारमात्ररूपायाः सुषुप्ताविव
 निमानायाः कथं निरास इत्यत आह। स्फुरत इति। अपरिच्छिन्नरूपेणाभासमानस्य प्रकृति संबंधाभावादेव गोदासीनस्यात्मनः कुत्र संबंधः क
 नुमतेन कुत्र बाह्यः क कुत्र बाधिवारः सर्वस्यापि बंधमोक्षोदेः प्रकृतिः प्रयत्नेन प्रकृति संबंधाभावादेव इत्यर्थः॥७२॥ ॥ बुधाति। बुधिरात्मज्ञानमे
 व पर्यतो नाशो यस्य ते स्मिन् संसारे मायामात्रमाया सर्वलितं चैतन्यं विवर्तते। अतस्त्विह जगदाकारमाप्नोति अतो बुधो विद्वान् तत्त्विके शरारे निर
 हंकारस्तत्संबंधिनिकलनादौ निर्ममः अत एव निष्कामः अत एव शोभते दीप्यते। कामनाना निरुत्तितात्॥७३॥ ॥ अस्यमिति॥ अस्यमविनाशिनं अ
 त एव सता परहितं आत्मानं पश्यता मुनेः॥ क्व विद्या क्व शास्त्राणि। त्वर्थः॥ क्व वा विविधं क्व वा दोहः अहं मेति वाक् आत्मातिरिक्तस्य विद्याविवा
 देरस्फुरणादित्यर्थः॥७४॥ ॥ आत्मज्ञस्य हेतुनार्थो निरुत्तिरित्युक्तं। अस्य तु वित्तनिरोधारी न्यपि कर्मणि कुतश्चो व प्रायाणीत्याह। निरोधादी
 स्फुरतो नंतरूपेण प्रकृतिं न पश्यतः॥ क्व बंधः क्व बाधोऽस्यः क्व हर्षः क्व विषादता॥७५॥ ॥ बुधियर्थं तसं सारे मायामात्रं विवर्तते। निर्म
 मो निरहंकारो निःकामः शोभते बुधः॥७६॥ ॥ अस्य गतसंतापमात्मानं पश्यतो मुनेः॥ क्व विद्या क्व वा विविधं क्व वा दोहः अहं मेति वाक्
 निरोधादी निष्कर्मणि जहाति जडधीर्यदि। मनोरथात्प्रलापांश्च कर्तुमाप्नोत्यतः सणात्॥७७॥ ॥ मंदः श्रुत्वा पितृस्तु न जहाति
 विमूढता। निर्विकल्पो बहिर्यत्नादतर्विषयलालसः॥७८॥ ॥ ज्ञानाद्गलितकर्मणो लोकरूप्यापि कर्म कृतमाप्नोत्यवसरं कर्तुं वक्तु
 मेव न किंचन॥७९॥ ॥ ॥
 नीति। यदियत्प्रजडधीः वित्तनिरोधारी निजहाति तर्हि अतः भणारस्मादेव सणादारभ्य मनोरथात्प्रलापांश्च कर्तुमाप्नोत्यतः सणात्
 त्वमाप्नोति प्रवर्तते। तथा च मूढस्य वित्तनिरोधादिक मपि किंचित्करमित्यर्थः॥८०॥ ॥ मूढस्यात्मश्रवणमपि अनर्थकमित्याह। मंद इति। म
 दो मूर्खतया आत्मवस्तु श्रुत्वा विमूढतां न जहाति मलिनचित्तस्य श्रवणादपि ज्ञानानुरयावत्। अत एव मूढः पलातु बहिर्यत्नादपि निर्विकल्पेपि
 अंतर्मेन सि विषयलो लुपो भवतीत्यर्थः॥८१॥ ॥ ज्ञानी तु लोकरूप्या कर्म कुर्वणोप्यकर्तुं वेत्याह। ज्ञानादिति। यत्तज्ज्ञानाद्गलितकर्मणिलितक्रिया
 ध्यासः स लोकरूप्या कर्म कृदपि किंचन कर्तुं वक्तुमेव अवसरं नाप्नोति। अहं कर्म कुरिष्यामीति वक्तुमपि अवसरं नाप्नोति कर्मविसरस्तु हरा
 पभ्य इति भावः॥८२॥ ॥ श्रीमहागुरुभ्यो नमः॥

विद्यास्तुतमप्रकाशादिकं न पश्यतां ता ह केति धीरस्य तानि न अतएव निर्विकारस्य निरस्तमोहादिविकारस्य तमः कृतमसौ भावेन न निरस्तः
प्रकाशो वाक् । निरातकस्य कालादिभयशून्यस्य हानं कवनकुत्रेत्यर्थः । अनुरागादिशून्यत्वाच्च किंच न किमपि आहानादिकमपि कृतं न कुत्राप्येत्यर्थः ॥७८॥ ॥ निर्वान्यस्वभावस्य धैर्यं क्विवेकित्वैकनिरातकतानि भयतापिवेत्यर्थः ॥७९॥ ॥ तानि निश्चितं तु प्रार्थनानुतापादिविकाररहितत्वादमृतेनैव परमानंदेनैव पूरितमित्याह नैवेति । ला
भेन प्रार्थयते । अलाभेन सुवर्णाद्यलाभेन नानुशोचति । अतएव धीरस्य नित्यं अमृतेनैव परमानंदेनैव पूरितं सत्तत्त्वज्ञानं आध्यात्मिकादिना
परहितमित्यर्थः ॥८०॥ ॥ उक्तप्राप्यमेवार्थं पुनः पुनः भगीविशेषणवर्णयति । तानि दृश्याः सर्वोक्तवृत्तव्यापनायानर्शात्तमिति । निष्कामोऽ
कृतमः प्रकाशो वा हानं कवनं किंच न । निर्विकारस्य धीरस्य निरातकस्य सर्वदा ॥७८॥ ॥ क्वधैर्यं क्विवेकित्वं क्वनिरातकतापि
वा । अनिर्वान्यस्वभावस्य निःस्वभावस्य योगिनः ॥७९॥ ॥ न स्वर्गो नैव नरको जीवन्मुक्तिर्नैव हि । बहुनात्र किमुक्तेन
योगादृष्ट्या न किंच न ॥८०॥ ॥ नैव प्रार्थयते लाभं नालाभेनानुशोचति । धीरस्य शान्तं चित्तं अमृतेनैव पूरितं ॥८१॥ ॥
मो न शान्तं सौति निष्कानुष्टुमपि निरति । समदुःखसुखरत्नैः किंचित्कृत्यं न पश्यति ॥८२॥ ॥ धीरो न द्वेष्टि संसारमात्मानं न
दिदृक्षति । हर्षमर्षविनिर्मुक्तो न मृतो न वजीवति ॥८३॥ ॥ निस्नेहः पुत्रदारादौ निकामो विषयेषु चानिश्चितस्वशरीरिणि
निराशा शोभते बुधः ॥८४॥ ॥ तुष्टिः सर्वत्र धीरस्य यथापतितवर्तिनः । स चैव रतो देशादुपनास्तमितशायिनः ॥८५॥ ॥ श्री ॥
अविद्याकामकर्महातोऽनीना शान्तशान्त्यादिसत्त्वगुणयुक्तं न सौति नापि दुष्टं निंदति तप्तः स न समदुःखदुःखो भवति । निःकामत्वात् किंचि
न पश्यति ॥८६॥ ॥ धीर इति । धीरोऽनीना संसारं न द्वेष्टि संसारादिति । दूषितानुसंधानाभात् तथा आत्मानं न दिदृक्षति । आवाससाक्षात्कार
त्वात् अतएव हर्षमर्षविनिर्मुक्तस्तथा जीवन्मरणारि रहितः स देकरूपत्वादित्यर्थः ॥८७॥ ॥ निःस्नेह इति । निराशो बुधः शोभते दीप्यते ।
कीदृशः पुत्रदारादौ निस्नेहः प्रीतिरहितः विषयेषु निकामभोगे छारहितः स्वशरीरिणि भोजनादिर्वितारहितः ॥८८॥ ॥ तुष्टिरिति । धीरस्य ता
नि न यथापतितं न यथाप्राप्तेन वर्तते तिष्ठति तस्य तथापतिनवर्तिनः सर्वत्र प्रारब्धप्राप्ते स दुस्तुन्य स दुस्तुन्य तुष्टिरात्मतोष एव तथा स्वर्गद्वय

विद्येत्यस्य विवरतः यन्नानारिवावेन वा सुखं
॥८५॥ ॥
॥८६॥ ॥
॥८७॥ ॥
॥८८॥ ॥
॥८९॥ ॥
॥९०॥ ॥
॥९१॥ ॥
॥९२॥ ॥
॥९३॥ ॥
॥९४॥ ॥
॥९५॥ ॥
॥९६॥ ॥
॥९७॥ ॥
॥९८॥ ॥
॥९९॥ ॥
॥१००॥ ॥

पतन्वितिरेहः पतनुमियति वा अथवा उदके तु जीवतु वा अथवा पि अस्य ज्ञानिन निश्चितान भवति। कीदृशस्य स्वभावो नाम निजात्मस्वस्व
 पस एव भूमिस्तत्र विप्रत्या विस्मृतसमस्तसंसारस्य ॥८६॥ ॥ अकिंचन इति केवलं निर्विकारो बुधोरमते। कीदृशः अकिंचनः नास्ति किंचन परिगृह्य
 तयस्य सः अकिंचनः अतएव कामवारविधिनिषेधाकिंकरः स्वर्गद्वारी अतश्च निर्द्वंद्वः सुखदुःखद्वारि शून्यः। छन्नसंशयः अद्वैतसंशयश्च निर्मम
 उति। धीरो ज्ञानी शोभते दीप्यते स्य तो निर्ममः अतएव समलोच्छात्रमकंचनः। तानबलेन सुभिन्नो दृश्यप्रधि रंकारो यस्य सः तथानिर्धूत रजस्त
 मसी यस्य सः ॥८८॥ ॥ सर्वज्ञ इति। सर्वज्ञ सर्वेषु विषयेषु अनवधानस्य एकाग्रतारहितस्य तथानिकं विद्वानिन्द्रिमुक्तात्मनः कर्तृत्वाद्यध्यासर
 हितात्मनः अतएवात्मानं देन विशेषतस्तत्स्य केन तुलना जायते। ज्ञानिव्यतिरिक्तस्य ईदृशा स्याभावादित्यर्थः ॥८९॥ ॥ अतुलनामेव विशेषे
 पतत्तदेतुवादेहो नास्ति वितामहात्मनः स्वभावभूमि विप्रति विस्मृताशेषसंस्तुते ॥८६॥ ॥ अकिंचनः कामवाते निर्द्वंद्वछिन्नसंशयः असक्तः
 सर्वभावेषु केवलोरमते बुधः ॥८७॥ ॥ निर्ममः शोभते धीरः समलोच्छात्रमकंचनः ॥ सुभिन्नो दृश्यप्रधि रंकारो यस्य सः तथानिर्धूत रजस्तमाः ॥८८॥ ॥ सर्वज्ञ
 नवधानस्य निकं विद्वानिन्द्रिमुक्तात्मनो विनृसस्य तुलना केन जायते ॥८९॥ ॥ ज्ञानेनैपिन ज्ञानातिपश्यन्तपिन पश्यति ॥ बुबन्
 पिन व्रूते कोन्यो निर्वीसनादृते ॥९०॥ ॥ भिभुर्वाभूपतिर्वापियो निष्कामः सुशोभते ॥ भावेषु गलितायस्य शोभनाशोभने मतिः ॥९१॥ ॥ कृसां
 यं कंसकोवः कृवातत्वं विनिश्चयः ॥ निर्व्याजार्जवभूतस्य चरितार्थस्य योगिनः ॥९२॥ ॥
 यविशदयति ज्ञाननिति। निर्वीसनात् ज्ञानिनस्तु कृते अन्यः को लो कदृष्ट्या मनसा ज्ञानं नपि वस्तुन ज्ञानाति तथा वक्षुषापश्यन्तपि वस्तुतो न पश्यति।
 बुबन्तपिन व्रूते कर्तृत्वाभिमानाभावादित्यर्थः ॥९०॥ ॥ भिभुरिति। यस्य ज्ञानिन उक्तेषु भावेषु शोभना अपकृष्टेषु अशोभनत्वावगाहिनामिति ज
 लिता अतएव यो निष्कामः स भूपतिर्वाजनका दिवत् भिभुर्वापि ज्ञवत्क्या दिवत् शोभत एव भावेषु निर्विकल्पत्वाशयं तस्य नवंधायेत्यर्थः ॥९१॥ ॥
 कृति ॥ योगिनः निर्व्याजमकपटं यदार्जवं रुजुबुधिसिद्धयस्य आत्मनिष्ठत्वाच्चरितार्थस्य अन्वर्थनाम्नः स्वाद्यं स्वध्यावरित्वाद्यतथा संकोचः प्र
 वृत्त्यादि सवरणं कृतत्वं विनिश्चयः कृकर्तृत्वं वा कर्तृत्वाध्यासाभावात् अतएव निर्व्याजो यदार्जवं वक्रबुद्ध्याभावस्तद्रूपस्य ॥९२॥ ॥ श्रीगुरुवे नमः ॥

अ. २१.
॥२५॥

आत्मेति आत्मनि वि श्रान्त्यात्प्रेन अतएवाशारहितेन अतएव गतार्तिनागतदुःखेन सा निनायदतः करणेन भूयेत तत्कथं प्रकारधर्ममाश्रित्य कथ्य
ति प्रकारस्यैव धर्मस्याभावात् कस्य वा अधिकारिणः कथ्यते तादृशाधिकारिणो भवात् ॥१३॥ ॥ सुप्त इति धीरः सुसुप्तो न सुप्तः स्वप्ने पिशयितो
न न जागरेपि न जागात् अवस्थावतीया बुध्तिस्तद्विवेकि त्वात्मज्ञत्वात् इदमेवाभिप्रेत्याह पदे पदे क्षणे आवर्तं नित्यानंदानुभवत्तमः ॥१४॥ ॥ ज्ञः
इति ज्ञो ज्ञानी लोकदृष्ट्या विनादिसहितोपिवस्तुतस्तद्विहितं विविक्तात्मरचितत्वात् ॥१५॥ ॥ न सुखीति लोकगत्या सुखीत्यादिरूपोपिवस्तुत
स्तद्विहितः अतः कृपाध्यासरहितत्वात् न विरक्तो विषयदृष्टाभावात् न वामुक्तः ॥१६॥ ॥ पूर्वमपीति धन्यो ज्ञानी लोकदृष्ट्या विक्षेपोपिवस्तुतो न वि
क्षिप्तः स्वप्रकाशात्मानुभावात् लोकदृष्ट्या समाधौ प्रतीयमानेपि न समाधिः समाधिकर्तृत्वाध्यासाभावात् लोकदृष्ट्या जाड्ये प्रतीयमाने न जडः स
आत्मविश्रान्तिरूपेन निराशेन गतार्तिना ॥ अतर्क्यदनुभूयेत तत्कथं कस्य कथ्यते ॥१३॥ ॥ सुप्तोपि न सुप्तो न स्वप्ने पिशयितो न वा ॥ जाग
रेपि न जागर्ति धीरस्तुप्तः पदे पदे ॥१४॥ ॥ ज्ञः स विज्ञोपि निश्चितः संद्विषोपि निरिंद्विषः स बुध्तिरपि निर्वुध्तिः साहकमो न हं कृतिः ॥१५॥
न सुखी न यदुःखं न विरक्तो न रागवान् ॥ न मुमुक्षुर्न वामुक्तो न किंचिन्न किंचन ॥१६॥ ॥ विक्षेपेपि न विक्षिप्तः समाधौ न समाधिमान् ॥
जाड्येपि न जडो धन्यः पांडित्येपि न पंडितः ॥१७॥ ॥ मुक्तो यथा स्थितिः स्वच्छः कृतकर्तव्यनिर्हतिः ॥ समः सर्वत्र वैतृष्यान्न स्मरत्य
कृतं कृतं ॥१८॥ ॥ न प्रायते वदमानो निधमानो न कुप्यति ॥ नैवोद्विजति मरणे जीवने नाभिर्न दति ॥१९॥ ॥ न थावति जनाकीर्णना
रेण्यमुपशांतधीः ॥ यथा तथा पत्रतत्र सम एवावतिष्ठते ॥२०॥ ॥ इति शांतिशतकं ॥ ॥ नुभवशालित्वात् लोकदृष्ट्या पांडित्ये प्रतीयमाने न य
दितः पांडितो ह भित्यभिमानाभावात् ॥१७॥ ॥ मुक्त इति मुक्तं प्रारब्धवशाद्यथा प्रादास्ति तो सत्यामपि स्वच्छचित्तः तथा कृतपूर्वकृते कर्तव्ये करिष्यमाया
कर्मणि निवृत्तः संतुष्टः अभिनिवेशाद्वैराग्यः अतएव सर्वत्र सम वैतृष्यत्वात् इदमकृतं इदं कृतं इति न स्मरति ॥१८॥ ॥ न प्रायत इति कैश्चित् स्वस्मिन्
वध्यमानो न कुप्यति निधमानो न कुप्यति मरणे उपस्थिते सति उद्वेगेन प्राप्नोति आत्मनो नित्यत्वानुसंधानात् अतएव जीवने मतिना भिर्न दति न
कुप्यति न थावति ॥ उपशांतधीः पुरुषः न नाकीर्णं प्रदेशं नानुधावति ॥ नाप्यरण्ये सर्वत्र शांतत्वात् यथा तथा जनसमर्पेन तदसमर्पे प्रकारेण वा यत्र तत्र व
ने वा पट्टे वा सम एव स्वच्छचित्त एवावतिष्ठते ॥ प्राप्नोति साक्षात्कारत्वात् ॥२०॥ ॥ इति श्रीमद्भैष्यरविरचितया अष्टावक्रटीकायां शांतिशतकं प्रकरणं स
माप्तं ॥ ७॥ ७१॥ ७२॥ ॥ ॥

क्षणे

॥२५॥

॥२॥

साध्यसाधनसारेण ज्ञाते ज्ञाने गुरोर्मुखात् । शिष्यस्यात्मनि विश्रान्तिमष्टभिः प्राह सस्फुर ॥१॥ ॥ एव तत्त्वज्ञानिनः स्वभावभूता विवेकादयो विमम
नसतीत्यर्थः ॥१॥ ॥ शान्तिं श्रुत्वा स्वद्वैतार्थतया गुरुं परितोषयितुं आत्मविश्रान्त्यष्टकशिष्यः स्वयमाहा तत्वेति हि गुरो मया भवतः सकाशात् तत्त्व
विज्ञानोपदेशमादाय स्वद्वैतयोदरात् नानाविधा पराशरावयवस्य स्तस्य उद्धारः अपहारः कृतः ॥१॥ ॥ तदेव स्पष्टयति कथमर्हति । धर्मार्थकामा
पि द्वैतयोदरात् निरस्तः । सपिण्डत्वादित्यर्थः । स्वमाहन्ति स्थितस्य मे मम विवेकता क्वैत अद्वैत क्व । विन्मात्रविश्रान्तस्य विवेकानुपयोगात् उता
प्यनुपरपारे नोकायाः किं प्रयोजनमिति द्वैतस्य ब्रह्मानवाधितत्वात् । अद्वैतस्य द्वैतसापेक्षत्वेनास्वाभानास्वाभाविकत्वात् । क्वैतमित्युक्तमे
व विशेषतः प्रपञ्चति । क्व भूतमिति । कालस्यापि ममास्मृतस्तदुपाधिका भूतमविष्यद्वर्तमाना अपि न संतीत्यर्थः ॥३॥ ॥ क्व चात्मेति अतस्त्वित्या
तत्त्वविज्ञानसंदेशमादाय द्वैतयोदरात् ॥ नानाविधपरामर्शशाल्योद्धारः कृतो मया ॥१॥ ॥ क्व धर्मः क्व वा कामः क्वार्थः क्व विवेकिता ॥
क्वैत क्व वा द्वैत स्वमाहन्ति स्थितस्य मे ॥२॥ ॥ क्व भूतं क्व भविष्यद्वर्तमानमपि क्व वा ॥ क्व देवा क्व वानित्यस्वमाहन्ति स्थितस्य मे ॥३॥
क्व चात्मा क्व वानात्मा क्व शुभं क्व अशुभं तथा ॥ क्व विता क्व वानिता स्वमाहन्ति स्थितस्य मे ॥४॥ ॥ क्व स्वप्नः क्व सुषुप्तिर्वा क्व जाग
रणं तथा ॥ क्व तुरीयं भयं वापि स्वमाहन्ति स्थितस्य मे ॥५॥ ॥ क्व दूरं क्व समीपं वा वा द्वाभ्यां तरे क्व वा ॥ क्व स्थूलं क्व वा सूक्ष्मं स्वमाह
न्ति स्थितस्य मे ॥६॥ ॥ क्व मृत्युर्जीवितं वा क्व लोकाः कास्य बलौकिके ॥ क्व लयः क्व समाधिर्वा स्वमाहन्ति स्थितस्य मे ॥७॥ ॥ अलं त्रि
वर्गकथया योगस्य कथया प्यलं ॥ अलं विज्ञानकथया विश्रान्तस्य ममात्मनि ॥८॥ ॥ इत्यात्मविश्रान्त्यष्टकं समाप्तं ॥९॥ ॥
ज्ञानात्मा सब्याप्य व्याप्य मपेक्ष्य कथ्यं ते स्वमाहन्ति स्थितस्य च ममात्मादिकं नास्ति ॥४॥ ॥ क्व स्वप्न इति । स्वप्नादयो बुधेरेवावस्थास्ताममनस
ति । एतन्नितयाभावे तन्निरूप्यतुरीयावस्थापि मम नास्ति । तथा भयार्थोप्यतः करणधर्मममनसंतीत्यर्थः ॥५॥ ॥ क्व दूरमिति । सर्वत्र परिपु
र्णस्य मम दूरसमीपारिकं नास्ति । तथा भयार्थोप्यतः करणधर्मममनसंतीत्यर्थः ॥६॥ ॥ क्व मृत्युरिति ॥ कालत्रयेऽपि सद्रूपस्य मम लक्ष्ये ल
यः क्व समाधिश्च क्व ॥७॥ ॥ अलमिति ॥ धर्मार्थकामकथया योगाभ्यासकथया विज्ञानकथया चालं । आत्मविश्रान्तस्य मम एते प्रयो
जनाभावादित्यर्थः ॥८॥ ॥ ॥ इत्यात्मविश्रान्त्यष्टकं ॥ आत्मविश्रान्त्यभिच्यक्ता स्वभावो मुक्तिर्ज्ञानं जीवन्मुक्तिर्दशा शिष्यचतुर्दशभिरब्रवीत् ॥१॥

जागृतात्मविश्रांतेः फलाभूतो विषयः स्वभावभूतानां वस्तुनिर्देशां शिष्यश्चतुर्दशभोजैर्निरूपयति। कर्तृतेति। निरञ्जने सर्वोपाधिमलशून्ये म
त्स्वरूपे हेतुद्वयमनामिदं नहि किञ्चन्यमस्ति नेत्याह। कश्चन्यमिति। नहि सदात्मनिसति शून्यसंभवतीत्यर्थः॥१॥ ॥ किति। सदागुत्तर्द्वयस्य म
शास्त्रकृतज्ञानविज्ञानवक्त्रात्मविश्रांत्या सर्वस्य गलितप्रायत्वात्। निर्विमनेपि नातस्यापि गलितप्रायत्वात्। अतएव तस्मिन् विन तथा। तद्वि
साध्यवित्तृणवित्तृणमपि न वित्तृणैर्गलितप्रायत्वादित्यर्थः॥२॥ ॥ क्व विद्येति। मयि क्व विद्या विद्याय हेतुकारधर्मः। इदं वाही वस्तुभातं कममसंबंधः।
क द्वितीयस्य संबन्धिनो भावात्। तथा बंधमोक्षावपि धर्मोक्तः अत्र हेतुमाह। चरूपस्येति। निर्विशेषस्वरूपस्य मम रूपिता धर्मवता क्व। तथा च निर्विशेष
यिन विद्याय धर्मः न सतीति फलितार्थः॥३॥ ॥ प्रारब्धेति। प्रारब्धा निकर्माणि तथा जीवन्मुक्तिस्तथा विदेहकैवल्यमेते धर्माः सदा निर्विशेष

क भूतानि कदे होवाक्येन्द्रियाणि क्वामनः॥ कश्चन्य क्व नैरावय मत्स्वरूपे निरञ्जने॥१॥ ॥ क शास्त्रकात्मविज्ञान क्वानिर्विशेष
मनः॥ क्व विदुः क्व वित्तृणत्वं गतर्द्वयस्य मे सदा॥२॥ ॥ क्व विद्या क्व वा विद्या क्व हेतु मम क्व वा॥ क्व बंधः क्व वामोक्तस्वरूपस्य क
रूपिता॥३॥ ॥ क्व प्रारब्धा निकर्माणि जीवन्मुक्तिरपि क्व वा॥ क्व तद्विदेहकैवल्य निर्विशेषस्य मे सदा॥४॥ ॥ क्व कर्ता क्व वा भोक्ता
निष्क्रियस्फुरण क्व वा॥ क्व अपरोक्षफलं वा क्व निस्वभावस्य मे सदा॥५॥ ॥ क्व लोकः क्व मुमुक्षु क्व योगी ज्ञानवान् क्व वा॥ क्व बंधः
क्व वामुक्तः स्वस्वरूपे महद्वये॥६॥ ॥ क्व सृष्टिः क्व च संहारः क्व साध्य क्व च साधनं॥ क्व साधकः क्व सिद्धिर्वा स्वस्वरूपे महद्वये॥
॥७॥ ॥ क्व प्रमाता प्रमाणं वा क्व प्रमेयं क्व च प्रमा॥ क्व किंचित् क्व न किंचिद्वा सर्वदा विमलस्य मे॥८॥ ॥

स्य मे न सतीत्यर्थः॥४॥ ॥ क्व कर्तेति। सदा निस्वभावस्य मे कर्तृत्वभोक्तृत्व निःक्रियः स्फुरणा निष्क। अपरोक्षवति रूपं वज्ञानं क्व फलं विषया
वच्छिन्नं यत्फलं वैतन्त्र्येत्यर्थः॥५॥ ॥ क्व लोक इति। अहमित्येवं रूपे द्वये अहमद्वये आत्मा द्वये तस्वरूपे सति। लोकः क्व मुमुक्षु क्व योगी ज्ञानवान् क्व बंधः
क्व मुक्तश्चेत्यर्थः॥६॥ ॥ क्व सृष्टिरिति। अहमद्वये आत्मा द्वये तस्वरूपे सति। सृष्टिः संहारो साध्यसाधने साधकसिद्धिर्वा क्व॥७॥ ॥ क्व प्रमातेति। सर्वदा विमलस्य
पाधिसंबन्धमलशून्यस्य मे प्रमातृः प्रमाणप्रमेयप्रमा संबन्धः क्व मम किंचित्कामान्यतो न्यपदार्थमात्रं क्व पदार्थाभावोपि मम क्व सर्वथा संबन्धः

न्यत्वादित्यर्थः॥८॥ ॥

क्व विक्षेप इति। सर्वदानिः क्रियस्य मे विक्षेपादिकाः क्रिया केत्यर्थः ॥९॥ ॥ क्व वेष्ट इति। सर्वदानिर्विषयस्य विरोधज्ञानवृत्तिरन्यस्य व्यवहारः व्यव
 हारिकपदार्थज्ञानकपरमार्थताज्ञानवक्ता। सुरवदुःखवादि कमपि क्व ॥१०॥ ॥ क्व मायेति। सर्वदा विमलस्य उपाधिमलरून्यस्य मममायासंसारौ प्री
 तिर्विरतिश्च वैराग्यं क्व। जीवभावो ब्रह्मभावश्च क्व। कार्योपाध्यभावे जीवस्य वक्तुमशक्यत्वाद्याप्यवस्तुनामभावे ब्रह्मत्वस्य वक्तुमशक्यत्वा
 दित्यर्थः ॥११॥ ॥ क्व रूढस्य निःक्रियस्य तथा निर्विभागस्य भेदरहितस्य सर्वदा स्वरूपस्य मम प्रवृत्ति निवृत्ती क्व। मुक्तिबंधनेन केत्यर्थः ॥१२॥ ॥
 क्वोपदेश इति। निरुपाधेरुपाधिरून्यस्य तथा शिवस्य नित्यानंदरूपस्य उपदेशेन क्रिया क्व। उपदेशकं च शास्त्रं वक्त्रमायाधुपाध्यभावे तत्कृतो
 पदेशस्य वाभावात्। अतएव शिष्यगुरुश्च क्व। स्वयं शिवस्वरूपस्य च पुरुषार्थो वा क्व वास्ति ॥१३॥ ॥ जीवन्मुक्तिदशाया मुपसंहरति। क्व वा
 क्व विक्षेपः क्व वैश्वं क्व निर्वोधिः क्व मूढता ॥ क्व हर्षः क्व विषादो वा सर्वदानिः क्रियस्य मे ॥९॥ ॥ क्व वैषम्यवहारो वा क्व च सा परमार्थ
 ता ॥ क्व सुखे क्व वा दुःखं निर्विशेषं स मे सदा ॥१०॥ ॥ क्व माया क्व संसारः क्व प्रीतिर्विरतिः क्व वा ॥ क्व जीवः क्व ब्रह्म सर्वदा
 विमलस्य मे ॥११॥ ॥ क्व प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा क्व मुक्तिः क्व बंधनं ॥ क्व रूढिर्निर्विभागस्य स्वरूपस्य मम सर्वदा ॥१२॥ ॥ क्वो
 पदेशः क्व वा शास्त्रं क्व शिष्यः क्व वा गुरुः ॥ क्व वास्ति पुरुषार्थो वा निरुपाधेः शिवस्य मे ॥१३॥ ॥ क्व वास्ति क्व वा नास्ति क्व
 स्मि चैकं क्व वद्वयं ॥ बहुना च किमु क्तेन किं विनोति श्रुते मम ॥१४॥ ॥ इति शिष्यप्रोक्तं जीवन्मुक्तचतुर्दशप्रकरणसमाप्तं ॥ ॥
 स्तीति ॥ मम अस्तीति न स्फुरति। असत्त्वापेक्षत्वात्सत्त्वस्य। तथानास्तीत्यपि न स्फुरति। सत्त्वापेक्षत्वा नास्ति त्वस्य अतएव मिथः सापेक्ष
 त्वादेकत्वद्वित्वेपि मम न सतः प्रत्येकव्यक्तिभेदेन निषेधस्य कस्य कोटिभिरपि वक्तुमशक्यत्वात्सामान्यत आह ॥ बहुनेति। बहुना उक्तेन किं प्र
 योजनं मम विदेकरूपस्य किं विदपिनोति श्रुते। न प्रकाशत इत्यर्थः ॥१४॥ ॥ इति श्रीमद्विष्णुधरविरचिताया महावक्रराकायां जवन्मुक्तचतु
 र्दशप्रकरणसमाप्तं ॥ ॥७॥ विनेयबुधिसौकर्यमुद्दिश्य ग्रंथं कृत्य ॥ लोकसंख्यापुरस्कृत्य प्राहानुक्रमणं स्फुटं ॥१॥ श्री ॥

अ. टी.

॥२८॥

विशत्येकेति॥ कियद्भिः खडैः विशत्येकमितैः एकविंशतिखडैरित्यर्थः॥ कियद्भिः श्लोकैः आत्माने मध्यखैः॥ जीवात्मपर
मात्मभेदभिन्ना आत्मादौ अग्निस्त्रयः मध्यखं व मध्ये शून्यं अंका नां वामतो गतिरिति न्यायात् अतैर्द्वौ मध्ये खं आ

॥ विशत्येकमितैः खडैः श्लोकैरात्मानि मध्यखैः॥ ॥ श्रीमहगुरुभ्योनमः॥ श्रीसच्चिदानंदाय
॥ अवधूतानुभूतेश्च श्लोकाः संख्याक्रमा अमी॥ ६॥ ॥ यनमः॥ श्रीगोपालाय नमः॥ श्रीरत्नाय
॥ श्रीसांकायनमः॥ श्रीगंगाविश्वेश्वराभ्यां नमः॥ श्रीसीतासमायनमः॥ ॥ श्रीरामश्री॥ ॥

यैः
द्वौ त्रयं ॥ ३॥ ॥ २॥ अथ अधिकैः श्रितशतश्लोकैरित्यर्थः॥ श्लोकसंख्यामुपसंहरति॥ अवधूतेति॥ अवधूतानुभूतिरूपो ग्रंथः
स्तस्य संख्याक्रमो विद्योतयेषु संख्याक्रमार्हदृशाः श्लोकाः अमी कथिता इत्यर्थः॥ ६॥ ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचिताया
महावक्रटीकायां संख्यामव्याख्यानं समाप्तोऽयं टीका॥ ॥ अथ संख्या शत २००॥ मूल ३००० टीका १७००॥ ॥ श्री॥ ॥२८॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ श्री॥ गु॥ ॥ रु॥ ॥ भ्यो॥ ॥ न॥ ॥ मः॥ ॥ छ॥ ॥

२८

135

॥सव्यारव्याने अष्टावक्रं समाप्तं॥

X

X

२८